

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

БАКАЛАВР

на тему: **«Населення міста Харкова та його зміни в 1950-х – на початку 1990-х років»**

Виконала: студентка V курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

6.020302 – історія та археологія

Задерей Аліна Василівна

Керівник: к.і.н., доц.

Майстренко Владислав Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.

Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3.
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження.....	7.
Розділ II. Вплив міграції на зміну чисельності населення Харкова	
2.1. Міграція молоді на навчання.....	21.
2.2. Трудова міграція.....	29.
2.3. Організована та стихійна міграція.....	36.
Розділ III. Загальні тенденції урбанізаційних процесів	
3.1. Особливості урбанізації Харкова.....	40.
3.2. Динаміка природного приросту населення Харкова.....	49.
3.3. Національний склад населення Харкова.....	54.
ВИСНОВКИ.....	62.
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	66.
ДОДАТКИ.....	77.
РЕЗЮМЕ.....	86.

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення проблем, пов'язаних зі змінами чисельності та національного складу окремих регіонів дедалі більше актуалізується в умовах сучасного світу. Міграція населення стала одним із найважливіших соціально-економічних і демографічних факторів. Міграція, як сукупність переміщень населення, що ведуть до постійної або тимчасової зміни місця проживання, результатом яких є територіальний перерозподіл населення, пройшла довгий і складний шлях розвитку.

Друга половина XX ст. позначилася швидким демографічним зростанням міського населення і докорінними змінами його етносоціального складу. Вивчення змін чисельності населення Харкова в кінці 1950-х - на початку 1990 рр. обумовлене потребою виявити регіональні відмінності процесу урбанізації Харкова та необхідністю з'ясувати вплив міграції на саме місто, на створення нової міської ідентичності. Такого роду дослідження на сучасному етапі розвитку суспільства є важливими для вдосконалення регіональної та державної міграційної та демографічної політики задля виходу нашої держави із тривалої демографічної кризи.

Проблема зміни чисельності населення Харкова є важливою в контексті дослідження історії міста, докорінної повоєнної зміни його етносоціального складу, стрімкого зростання чисельності його мешканців. Серед великих міст України Харків, як промисловий і культурний центр, посідає особливе місце. Місто з переважно російськомовним населенням протягом досліджуваного періоду завдяки значному напливу мігрантів (переважно з периферії) зазнало помітної трансформації міської культури.

Об'єктом дослідження є зміни чисельності населення міста Харкова, обумовлені природним та механічним рухом населення, в тому числі - процесами міграції населення з різних регіонів України до міських центрів в кінці 1950-х - на початку 1990-х рр.

Предмет дослідження - причини і мотиви демографічної поведінки на-

селення, динаміка міграційних процесів, національний та соціальний склад населення Харкова.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1959 по серпень 1991 року. Нижня межа пов'язана з завершенням інтенсивної фази відбудови Харкова після його визволення під час Другої світової війни. Верхня межа зумовлена проголошенням незалежності України, що якісно вплинуло на характер міграційних потоків населення і призвело до суттєвих змін в структурі населення Харкова.

Територіальні межі охоплюють місто Харків у його адміністративних межах 1959 - 1991 рр. З методологічної точки зору в звужених територіальних межах найбільш повно можуть бути виявлені та простежені взаємозв'язки, чинники, що нівелюються при проведенні досліджень з широкою географією.

Мета дослідження - на основі комплексного аналізу здобутків історіографії, опублікованих документальних джерел, вивчення даних Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр. та періодичної преси простежити зміни чисельності населення Харкова, висвітлити процес міграції населення до міста за означений період, його національний та соціальний склад.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу;
- дослідити динаміку природного та механічного приросту населення міста;
- встановити найбільш типові національні та соціальні характеристики мігрантів;
- виявити особливості трудової та навчальної міграції;
- визначити особливості мовного середовища мігрантів у Харкові;

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в роботі визначено чинники, що впливали і продовжують впливати на міграційні процеси та формування етномовної ідентичності населення Харкова. Розкрито визначальні тенденції в змінах чисельності населення міста та його національного і соціального складу. Виявлено особливості етномовної структури населення міста, що

відбувалися під впливом суспільно-політичних чинників.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його фактичний матеріал, узагальнення та висновки можуть бути використані для розширення наукових знань з соціальної історії радянського періоду, під час викладання гуманітарних дисциплін у вищій школі, розробці лекційних і спеціальних курсів, краєзнавства та демографії, при написанні праць з історії Харкова, у просвітницькій діяльності.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності, визнання загальних закономірностей розвитку суспільства. Застосування цих принципів дозволило дійти відповідних висновків та узагальнень. Різноманітність поставлених завдань, наявність великої кількості праць та джерел вимагають застосування різних методів - порівняння, узагальнення, аналізу, синтезу, історико-порівняльного, кількісно-статистичного.

Серед спеціально-історичних методів чільне місце займає історико-генетичний метод, який дозволяє у динаміці розглянути зміни, що відбувалися в житті мігрантів в міському середовищі. Цей метод спрямований на аналіз динаміки історичних процесів, дозволяє виявити їх причинно-наслідкові зв'язки та закономірності, наприклад, взаємовплив соціально-економічного розвитку та міграційної політики в регіоні.

Використання історико-порівняльного методу дає можливість глибше осмислити зміни, що відбувалися в динаміці міграційних процесів в рамках регіону. Цей метод полягає у співставленні досліджуваних об'єктів у межах проблеми в просторі та часі і виявленні відмінностей або подібності у їх висвітленні. Він надає можливість з'ясувати загальні закономірності та специфічні риси у зображенні радянськими дослідниками міграційно-демографічних процесів у зазначений період.

Враховуючи те що, дана робота має міждисциплінарний характер, були використані напрацювання представників інших наук, таких як економіка, демографія, соціологія, статистика.

Структура роботи визначається системним підходом до вирішення проблеми. Робота побудована за хронологічним принципом, складається зі вступу,

трьох розділів, висновків, додатків, списку джерел і літератури. Загальний обсяг роботи 63 сторінки основного тексту.

Перший розділ містить огляд використаних джерел та літератури, другий розділ присвячено дослідженню проблем трудової та навчальної міграції, а також з'ясуванню особливостей організованої та стихійної міграції в регіоні. В третьому розділі міститься аналіз загальних тенденцій урбанізаційних процесів в Харкові, а також висвітлюється характер змін національного складу міста в означений період.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Розробка проблематики пов'язаної з темою дослідження в історіографії продовжувалась протягом всього досліджуваного періоду, що й не дивно, з огляду на те, яке важливе значення для держави (особливо, в умовах планової економіки) має аналіз демографічних процесів в таких ключових промислових і культурних осередках, як місто Харків. Історіографію з досліджуваної теми можна умовно поділити на дві групи (за хронологічним принципом): радянську (до 1991 р.) і сучасну (з кінця 1991 р.).

Радянська історіографія виробила велику кількість робіт з даної теми, більшість з яких характеризуються великою увагою до статистичних джерел, та їх глибоким аналізом. Проте, великим мінусом радянської наукової літератури була її партійність та тенденційність, зумовлені жорсткими ідеологічними рамками радянського суспільства, що доволі часто обмежувало авторів у можливостях творчого пошуку, суттєво впливало на характер їх кінцевих висновків.

Все це призвело до того, що радянська гуманітарна наука не могла дати об'єктивну оцінку складним демографічним процесам, виявити основні тенденції, причини і мотиви демографічної поведінки населення, в тому числі і м. Харкова, та прилеглих до нього районів. Пріоритетними на даному етапі були дослідження, присвячені проблемам відтворення та організованого переміщення трудових ресурсів в межах СРСР. Позитивним явищем було те, що наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років більшість представників генерації радянських істориків, економістів, економгеографів почали відходити від застарілих ідеологічних догм і стереотипів.

Історіографічний аналіз не був би повним без розгляду наукового доробку не лише істориків, а й економістів, демографів, соціологів, географів, статистиків, що дає можливість виявити загальні тенденції і регіональні особливості демографічних

процесів, підходи представників різних наукових дисциплін в оцінці означених проблем. В 1959 р. економістом М. Я. Соніним був покладений початок теоретичного осмислення процесів механічного та природного приросту та їх значення для структури трудових ресурсів¹. У післявоєнні роки активно досліджувалися проблеми трудових ресурсів. Досліджувались питання територіального розселення населення, забезпечення міст робочою силою. Автор даної праці наголошував, що зміни в чисельності населення різних етнічних груп залежать від природного руху, міграції, етнічних процесів, пов'язаних з економічним розвитком суспільства. У його роботі показується, що серед основних причин зростання міського населення були такі фактори, як приплив робочої сили із периферійних районів, спрямування радянським урядом значної кількості фахівців, переважно росіян, у промислові центри України, в тому числі і до Харкова.

Особливостям національного складу населення УРСР та окремих регіонів, а також вивченню розвитку міжетнічних відносин присвячена низка робіт В. І. Наулка^{2,3}. Багато уваги автор приділяє питанням соціально-відсоткової динаміки різних культурно-етнічних груп та народностей що проживають в Україні, а також питанням соціальних інтересів національних меншин.

В своїх роботах, вчений активно використовує дані соціологічних досліджень різних етнічних груп та аналізує їх прагнення до власної національної самосвідомості та самобутності. Дані праці добре аргументовані, мотивовані та підтверджені достовірними статистичними даними і не втратили своєї актуальності після розпаду радянської системи. Результати останніх переписів населення підтверджують правильність прогнозування Наулком перспектив розвитку етнічної структури України.

¹ Сонин А. Я. Воспроизводство рабочей силы баланса и труда [Текст] / А. Я. Сонин. – М.: Госполитиздат, 1959. – 368 с.

² Наулко, В. И. Национальный состав населения Украинской РСР по материалам переписей населения [Текст] / В. И. Наулко. – М.: Наука, 1964. – 48 с.

³ Наулко, В. И. Развитие межэтнических связей на Украине [Текст] / В. И. Наулко. – К.: Наук, думка, 1975. – 276 с.

В своїх публікаціях автор вказує на фактичну відсутність в Україні проявів етнічної нетерпимості та ворожнечі, в порівнянні з деякими іншими регіонами пострадянського простору.

Пріоритетною для дослідників 1960-х років залишалася тема робітничого класу. Було підготовлено декілька праць, у яких аналізувались зміни в соціально-класовій структурі суспільства, насамперед кількісні та якісні зміни робітничого класу, джерела його поповнення. Серед них праці таких учених, як В. С. Кудлай¹, Л. С. Бляхман, А. Г. Здравомислов².

Особливості міграції населення в Україні наприкінці 1950-х - на початку 60-х рр. ХХ ст. розглядаються у статті В. І. Товкуна³. На основі багатого фактичного матеріалу автор показує причини міграційних процесів в Україні та їх наслідки для великих промислових міст, серед яких розглядається і Харків. У роботі зазначається, що Правобережна Україна постачала мігрантів в основному до Києва, а Лівобережжя переважно тяжіло до Харкова.

Дослідженню демографічних процесів, особливостям механічного та природного приросту населення великих міст (на матеріалах Харкова) присвячена досить ґрунтовна праця оглядового характеру за авторством М. В. Курмана та І. В. Лебединського⁴. Автори на основі значного статистико - демографічного матеріалу, переписів населення 1926, 1959 рр. простежують динаміку чисельності населення міста Харкова, порівнюють отримані дані з найбільшими промисловими центрами СРСР, аналізують характер природного приросту населення міста. В роботі розглядаються питання статевовікового становища, культурного рівня та соціальної структури населення міста.

¹ Кудлай. В. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і подальший розвиток промисловості у післявоєнний період [Текст] / В. С. Кудлай. – К.: Наук, думка, 1965. – 296 с.

² Бляхман, Л. С. Движение рабочей силы на промышленных предприятиях [Текст] / Л. С. Бляхман. А. Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 1965. – 147 с.

³ Товкун. В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959 - 1963 рр. [Текст] / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 49 – 56.

⁴ Курман, М. В. Население большого социалистического города [Текст] / М. В. Курман. И. В. Лебединский. – М.: Статистика, 1968. – 200 с.

На прикладі Харкова на значному фактичному матеріалі показані шляхи зростання міста, обсяг міграції, динаміка міграції населення Харкова за період 1923 - 1965 років. Робота містить велику кількість змістовних таблиць присвячених питанням чисельності населення міста.

У 1960-ті роки в історіографії спостерігається перехід від загального аналізу проблематики до вивчення становища в окремих регіонах і містах України. Проблема розселення і розвитку великих міст і приміських поселень, міських агломерацій, житлового фонду міст України, за станом на початок 1960-х рр. присвячено ряд статей, надрукованих у збірнику «Вопросы расселения. Градостроительство».

Особливий інтерес викликають статті Д. І. Богорада¹, І. А. Фоміна², А. Г. Вишневського³. Д. І. Богорад на значному фактичному матеріалі показує особливості розселення в Донецько-Придніпровському економічному районі, приділяє значну увагу Харківщині і, зокрема, місту Харкову. Дослідженню Харківської агломерації присвячена стаття А. Г. Вишневського. Автор висловлює свою думку щодо критеріїв визначення в широкому (районному) відношенні й агломерації у вузькому окресленні. На його думку, до Харківської агломерації можна віднести лише три райони - Харківський, Дергачівський і Чугуївський, де найвищий відсоток (більше 60% питомої ваги) самодіяльного населення було зайнято поза сільським господарством. Дані про зв'язки населення приміської зони Харкова з його підприємствами і установами на початку 1960-х років подаються у статті А. І. Фоміна.

¹ Богорад, Д. И. Основные проблемы расселения в Донецко-Приднепровском экономическом районе [Текст] / Д. И. Богорад // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – 183 с.

² Фомин, И. А. Расселение трудящихся в крупном городе и пригородной зоне (на примере городов УССР) [Текст] / И. А. Фомин // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 50 – 61

³ Вишневский, А. Г. Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации [Текст] / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 62 – 73.

⁴ Христюк, Н. М. Транспорт в системе мест Харьковской агломерации [Текст] / Н. М. Христюк, Р. Э. Любарский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 73 – 79.

Питанням транспортної мережі Харківської агломерації та її ролі в маятниковій міграції присвячена стаття М. М. Христюка та Р. Є. Любарського⁴. Автори наводять конкретні цифрові дані про кількість прибулих до Харкова за один день залізницею.

Про специфіку розселення в приміських зонах великих міст і утворення агломерації йдеться в статті М. Ф. Тимчука¹. У статті В. Г. Давидовича² наводяться дані по ряду міст країни, в тому числі і Харкова, про загальну чисельність населення агломерації на початку 1960-х років.

У збірнику матеріалів Всесоюзна міжвузівської наради з проблеми міграції населення, яка проходила у травні 1967 року в Ростові-на-Дону «Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов» вміщено цілий ряд важливих статей з проблеми міграції, в тому числі і в Україні. Серед них на увагу заслуговує праця Б. С. Хорева, Т. К. Смоліна, А. Г. Вишневського³.

Особливості міграційних процесів в окремих промислових районах України показано в статті В. В. Онікієнка, Е. А. Янковської, А. І. Доценка⁴. На значному фактичному матеріалі автори показали, що найважливішим фактором, який впливав на регіональні особливості міграції в Україні, є особливості його розміщення і рівень урбанізації економічного району. Найбільша концентрація міського населення спостерігалася в Донецько-Придніпровському економічному районі. Міжобласна міграція відбувалася, головним чином, між сусідніми областями: Донецькою, Ворошиловградською (Луганською), Дніпропетровською, Харківською.

У 1970-ті роки з'являються праці, в яких автори намагаються спрогнозувати міграційні процеси в країні, визначити різновиди міграції. У роботі Т. Р. Заріхти⁵ наводяться цікаві дані про динаміку міграції молоді з села до міста в окремих регіонах України.

¹ Тимчук, Н. Ф. Особенности расселения в пригородных районах средних городов УССР [Текст] / Н. Ф. Тимчук // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 86 – 93.

² Давидович, В. Г. О взаимосвязанном расселении в городских агломерациях [Текст] / В. Г. Давидович // Градостроительство и районная планировка: сб. ст. / под ред. Д. И. Валентей. – К., 1967. – С. 32 – 35.

³ Хорев, Б. С. Маятниковая миграция в СССР и ее изучение [Текст] / Б. С. Хорев, Т. К. Смолина, А. Г. Вишневский // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов: сб. ст. / под ред. Д. И. Валентей. – М., 1970. – С. 100 – 108.

⁴ Онкиенко, В. В. Миграция в экономических районах УССР [Текст] / В. В. Онкиенко, Е. А. Янковская, А. И. Доценко // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов: сб. ст. / сост. Д. И. Валентей. – М., 1970. – С. 78 – 84.

⁵ Зарихта, Т. Р. Рациональное использование трудовых ресурсов молодежи [Текст] / Т. Р. Зарихта, И. Н. Назимов. – М.: Экономика. 1970. – 224с.

Зазначається, що міграція сільської молоді у міста мало як позитивне, так і негативне значення для розвитку суспільства.

Серед головних причин міграції молоді автор називає бажання отримати освіту, знайти роботу на підприємствах міста, а також бажання мати кращі культурно- побутові умови.

Питанням демографічного розвитку великих міст, впливу міграції на формування міського населення, трудових ресурсів, структурі приросту населення в містах присвячена праця Б. С. Хорева¹. Автор справедливо стверджує, що загальний приріст населення міст визначається, головним чином, міграційними процесами.

Особливий інтерес викликають праці, присвячені міграційним процесам на Харківщині. В них розглядаються окремі аспекти проблеми як по області, так і по місту Харкову. Так, про вплив розвитку малих і середніх міст Харківщини на міграційні процеси йдеться в статті А. В. Білого, В. П. Благова та Л. Г. Панасенка². Автори акцентують увагу на тому, що розміщення промисловості на території області викликає певні труднощі в забезпеченості підприємств Харкова робітниками. Щоденно до міста із приміської зони приїздили на роботу більше 120 тис. чоловік.

Один із шляхів вирішення проблеми розвантаження Харкова, скорочення міграції автори вбачають у необхідності винесення за межі Харкова ряду підприємств, які не мають можливості для свого розширення через відсутність вільних площ та підприємств, що забруднюють повітря.

¹ Хорев. Б. С. Проблемы городов [Текст] / Б. С. Хорев. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.

² Белый А. В. Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области [Текст] / А. В. Белый, В. П. Благов, Л. Г. Панасенко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 105 – 110.

³ Голуб. Л. А. Районная планировка ближайшего окружения крупнейшего города (на примере Харьковского р- на Харьковской области) [Текст] / Л. А. Голуб, В. А. Чайченко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 111– 115.

У статті Л. А. Голуба і В. О. Чайченка³ зазначається, що територія Харківської приміської зони є резервом трудових ресурсів Харкова. З народногосподарським комплексом Харкова пов'язано понад 25% населення району, яке постійно змушено їздити на роботу до Харкова.

Дослідники демографічних процесів 1970-х років звернулися до теоретичних питань проблеми комплексного вивчення процесу міграційної рухливості населення. Зокрема у праці Г. П'ятакова¹ пропонується враховувати три фази міграції - початкову, проміжну, кінцеву. Проміжна фаза характеризує форму, процес міграції, організацію самого переселення в інше місце, а кінцева проходить переважно в районі вселення. На думку автора, на цьому етапі можна простежити ефективність всього процесу міграційної рухливості і робочої сили. Звертається увага на маловивчені питання якісної характеристики мігрантів.

Про проблеми раціонального й ефективного використання трудових ресурсів, їх балансу йдеться в колективній монографії «Воспроизводство населения и трудовых ресурсов»². Автори звертають увагу на причини відтоку молоді до міста, зазначається, що Україна знаходиться серед республік з найбільш інтенсивною міграцією з села в місто. Виключною цінністю відзначається праця Т. І. Заславської та Л. Л. Рибаківського³. Автори зосереджують увагу на безповоротній міграції, підкреслюють її вплив на зміни соціальної психології мігрантів, на розширення їх світогляду, накопичення знань у різних галузях життя. Увагу дослідників привертало, в основному, проблеми трудових ресурсів, управління міграційними процесами тощо. Серед них праці В. Костакова⁴, О. Якуби⁵, В. Г. Данилевича⁶, О. А. Янковської⁷.

¹ Пятаков, Г. Миграционная подвижность рабочей силы [Текст] / Г. Пятаков // Экономические науки. – М., 1975. – № 2. – С. 79–83.

² Воспроизводство населения и трудовых ресурсов [Текст] / под общ. ред. Н. П. Федоренко. – М.: Наука, 1976. – 300 с.

³ Заславська, Т. І. Процеси міграції і їх регулювання в соціалістичному суспільстві [Текст] / Т. І. Заславська, Л. Л. Рибаківський // Социологические исследования. – 1976. – № 1. – С. 56–65.

⁴ Костаков, В. Трудовые ресурсы пятилетки [Текст] / В. Костаков. – М.: Политиздат, 1976. – 62 с.

⁵ Якуба, Е. А. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов [Текст] / Е. А. Якуба. – М.: Статистика, 1976. – 300 с.

⁶ Данилевич, В. Г. Некоторые проблемы трудовых ресурсов на современном этапе развития народного хозяйства СССР [Текст] / В. Г. Данилевич, В. П. Редин, О. Д. Якушев // Вестник Харьковского университета. – 1978. – № 173. – Вып. 9. – С. 102–104.

⁷ Янковская, Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов [Текст] / Е. А. Янковская; АН УССР, Совет по изучению производ. сил УССР. – К.: Наук, думка, 1978. – 132 с.

Також інтерес викликає монографія О. А. Янковської, яка відзначається насиченістю фактичним матеріалом. В ній розглядаються питання комплексного перспективного планування організованого перерозподілу робочої сили. Зазначається, що найбільш інтенсивно міграційні потоки спрямовувались до промислових центрів, що впливало на формування трудових ресурсів. На жаль, в роботі обмаль даних про окремі регіони України.

З кінця 1970-х – у 1980-ті роки дослідники більше уваги почали приділяти демографічним питанням в Україні. Зокрема, відтворення і механічний приріст населення України за період 1959 – 1979 рр. розглядається у змістовній монографії «Демографическое развитие Украинской ССР»¹. На основі вивчення особливостей динаміки і структури демографічних процесів в їх взаємозв'язку з соціально-економічними, автори намагаються визначити характерні риси демографічного розвитку в даний період. У праці знаходять відображення основні тенденції відтворення населення, досліджується статевая, вікова та професійна структура населення тощо. Важливий фактичний матеріал по Харківській області міститься у ґрунтовному довідковому виданні «Історія міст і сіл УРСР»².

Наприкінці 1970-х років вийшла низка праць, присвячених маятниковій міграції, питанням взаємодії процесів урбанізації і міграції. Серед них варто виділити статтю В. М. Лиходіда³. Досліджуючи становище щодо маятникової міграції в цілому в країні, В. М. Лиходід наводить цікаві дані по окремих республіках. Автор підкреслює, що найбільша питома вага в загальносоюзному прирості трудової маятникової міграції в ті роки спостерігалася в Україні. Проблеми організованих переселень присвячена праця А. Загробської⁴. Авторка на значному фактичному

¹ Демографическое развитие Украинской ССР (1959 – 1970 гг.) [Текст] / редкол.: В. С. Жученко [и др.]. – К.: Наук, думка, 1977. – 221 с.

² Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область [Текст] / авт. кол.: П. Т. Тронько та ін. – К.: Наук, думка, 1978. – 667с.

³ Лиходід, В. Н. Маятниковая миграция сельского населения в СССР в 1965 - 1975 гг. [Текст] / В. Н. Лиходід // Региональные демографические исследования: сб. науч. тр. – Ташкент, 1978. – № 548. – С. 63 – 70.

⁴ Загробська, А. Ф. Про міграцію, зумовлену підвищенням освітнього рівня населення і трудових ресурсів (на прикладі Української РСР) / А. Ф. Загребська [Текст] // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип. 4. – С. 99 – 114.

матеріалі розглядає вплив організованих переселень на міграційні процеси, подається соціально-економічна характеристика мігрантів і фактори, що впливали на зміну місця проживання. В роботі міститься цікавий матеріал щодо Харківщини.

Питанням управління міграційними процесами присвячена стаття А. Г. Старостенко¹. У ній називаються фактори, що впливають на міграцію населення, зазначається, що переміщення сільського населення в міста має прогресивну тенденцію урбанізації, наголошується на необхідності управління міграційними процесами.

Цікавий матеріал про міграцію населення між містом і селом міститься в статті Т. І. Заславської і Л. В. Корель². На значному фактичному матеріалі автори простежують становище міграційних процесів в СРСР у 70-х роках ХХ ст. Розглядаються основні тенденції, зміни темпів і структури міграції населення між містом і селом. Наводяться дані щодо становища міграції в 60-х - 70-х рр. у країні та приросту працездатного населення в 70-ті роки. Автори намагаються з'ясувати закономірності впливу соціально-економічного прогресу села на зміни міграції «село-місто» та «місто-село», підкреслюють, що чим вище урбанізованість села, тим активніше воно наповнюється міським населенням, при цьому знижуються темпи відтоку населення із сільської місцевості.

Регіональні особливості зміни чисельності населення і трудових ресурсів у 1970 - 1980-х роках розглядаються в колективній монографії Н. П. Суворова, Г. А. Євдокимової, Т. С. Клебанової, А. Д. Олійник³. Особливий інтерес представляють розділи, присвячені Харківській області, де висвітлені темпи приросту чисельності робітників у промисловості, плинність кадрів, їх освітній рівень тощо.

¹ Старостенко, А. Г. О некоторых проблемах управления миграционными процессами [Текст] / А. Г. Старостенко // Вопросы научного коммунизма. – 1980. – Вып. 45. – С. 107 – 112.

² Заславская, Т. И. Миграция населения между городом и селом [Текст] / Т. И. Заславская, Л. В. Корель // Социологические исследования. – 1981. – № 3. – С. 42 – 52.

³ Суворов, И. П. Региональные особенности воспроизводства и использования трудовых ресурсов [Текст] / И. П. Суворов, Г. А. Евдокимова, Т. С. Клебанова, А. Д. Олейник. – К.: Наук, думка. 1982. – 168 с.

У праці Б. С. Хорева і В. М. Лиходіда¹ на значному статистичному матеріалі простежується розвиток і регіональні особливості так званої маятникової міграції в цілому в СРСР і в союзних республіках, в тому числі в Україні. Визначаються обсяги маятникової міграції, її динаміка, подається соціально- демографічна характеристика мігрантів. Автори наголошують, що чисельність міського населення збільшується, головним чином, не за рахунок природного приросту, а завдяки притоку мешканців периферії.

Закономірності міграції населення між містом і селом в умовах урбанізації досліджуються в монографії Л. В. Корель². На значному матеріалі аналізуються соціальні основи і механізм формування міграційних орієнтацій населення на велике місто, їх мотиви і фактори. Не зважаючи на те, що в роботі досліджуються міграційні процеси на території РРФСР, велика кількість загальних положень щодо залежності міграційного обміну населення з містом від рівня урбанізованості приміської території, в значній мірі притаманні і для України.

Потік наукової літератури з проблем демографічного розвитку особливо посилювався в 1970 - 1980-ті роки. Особливий інтерес з точки зору загальних тенденцій міграційних процесів в СРСР, в тому числі і в Україні, викликають праці В. М. Моїсеєнко³ та Л. Л. Рыбаковського⁴. На значному фактичному і статистичному матеріалі автори переконливо доводять, що найбільш глибокі за своїми соціально- економічними наслідками зміни міграція вносить в соціально- класову структуру. В. Н. Мойсеєнко, аналізуючи динаміку, особливості механічного приросту великих міст країни за 1960 - 1974 рр., називає поряд з Московською, Ленінградською, Київською

¹ Хорев, Б. С. Житель села – работник города [Текст] / Б. С. Хорев, В. Н. Лиходед. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 94 с.

² Корель, Л. В. Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации [Текст] / Л. В. Корель. Новосибирск: Наука, 1982. – 192 с.

³ Моисеенко, В. М. Территориальное движение населения: Характеристика и проблемы управления [Текст] / В. М. Моисеенко. – М.: Мысль, 1985. – 120 с.

⁴ Рыбаковский, Л. Л. Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика [Текст] / Л. Л. Рыбаковский; отв. ред. Т. И. Заславская. – М.: Наука, 1987. – 200 с.

звану навчальну міграцію, яка займає значне місце в міграційному процесі. До речі, це питання до середини 1970-х років майже не вивчалось.

Якісно новий етап у вивченні проблеми міграції розпочався в період незалежності України. Зростання інтересу до історії недавнього минулого, що пов'язано зі зміною соціально-економічних і політичних пріоритетів суспільства і держави, національним відродженням, спонукало дослідників звертатися до локальної проблематики.

Досягнення попередніх років у вивченні проблеми створили умови для більш поглибленого та об'єктивного дослідження й аналізу державної демографічної політики, як в цілому в країні, так і в окремих регіонах. Автори почали відходити від колишніх стереотипів та спрощених схем, кардинально змінилися погляди і підходи окремих дослідників до вивчення і оцінки соціально-економічних, демографічних і міграційних процесів.

Активний пошук нових підходів у вивченні демографічних проблем спостерігається в працях А. П. Перковського¹, С. М. Тимченка, В. К. Барана та інших науковців. Вперше динаміка природного руху населення, негативний вплив голоду 1946 – 1947 рр. на чисельність народонаселення України в повоєнні роки розглядаються в праці А. П. Перковського, С. І. Пирожкова, О. М. Веселової. Автори аналізують наслідки зовнішньої міграції, репресій, депортацій, організовані переселення селян України, що значно порушили природний демографічний баланс у країні.

У роки незалежності, на відміну від попереднього, радянського періоду, історики, демографи та економісти більше уваги почали приділяти дослідженню 1950-х років. Соціально-демографічним процесам в українському селі 1940 - 1980-х рр. присвячена змістовна стаття С. М. Тимченка і М. В. Кириченка².

¹ Перковський, А. П. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. [Текст] / А. П. Перковський, С. І. Пирожкова // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15 – 23.

² Тимченко, С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40 – 80-х років ХХ ст. [Текст] / С. М. Тимченко, М. В. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Д., 1997. – Вип. 2. – С. 169 – 177.

Автори на конкретному матеріалі показують міграцію з села до міста в повоєнні роки, зазначають, що міграційну активність селян спричинило проведене в середині 1950-х років укрупнення колгоспів та завершення наприкінці 70-х років паспортизації села.

Особливостям розвитку національної свідомості українців у XX ст., залежності цього процесу від демографічної стабільності та урбанізаційних процесів присвячена робота Б. Кравченка¹.

У праці В. К. Барана² на значному архівному матеріалі визначаються головні аспекти суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних процесів, що відбувалися в Україні в 1950 - 1960 рр. Йдеться про демографічне становище в країні, міграційні процеси, мобілізацію населення на відбудову народного господарства в повоєнні роки.

Стосовно міграційних процесів прикордонних територій України в роки незалежності слід відмітити праці О. У. Хомри³, В. А. Колосова та О. І. Вендіної⁴. Використовуючи матеріал соціологічного опитування та обробки статистичних даних за 1998 – 1999 рр., В. А. Колосов та О. І. Вендіна розглядають структуру і основні характеристики міграційних потоків населення між Харківською та Белгородською областями. Автори зазначають, що найбільш стабільною складовою міграцій є родина, а також культурні контакти.

Особливий інтерес викликає змістовна праця В. М. Скляра про етнодемографічні процеси в Харківській області (1959 – 2001 рр.)⁵. На основі аналізу переписів населення в повоєнні роки автор простежує основні напрями змін етнічного складу

¹ Кравченко, Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. [Текст]: пер. з англ. / Б. Кравченко. – К.: Основа. 1997. – 423 с.

² Баран, В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр.) [Текст] / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Наук. думка. 1999. – 304 с.

³ Хомра, О. У. Українсько - російське прикордоння в міграційному вимірі / О. У. Хомра [Текст] // Проблеми міграції. – 2001 – № 3 (17) – С. 28 – 41.

⁴ Колосов, В. А. Российско-украинская граница: социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) [Текст] / В. А. Колосов, О. И. Вендина // Миграция и приграничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: сб. науч. тр. / под общ. ред. С. И. Пирожкова. – К., 2002. – С. 21 – 46.

⁵ Скляр, В. М. Етнодемографічні процеси в Харківській області 1959 – 2001 рр. [Текст] / В. М. Скляр // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького / Укр. вид. спілка. – К., 2003. – С. 215 – 235.

населення Харківщини за досліджуваний період. На конкретних прикладах показано основні напрями змін чисельності населення між переписними роками (1959 - 1989 та 2001 рр.). У роботі показана етнічна структура населення Харківської області за станом на 1959, 1989, 2001 рр., зміни в бік зростання загальної чисельності етнічних меншин населення в Україні за 1959 – 2001 рр.

Заслуговує на увагу монографія В. М. Скляра¹, в якій на основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років вперше досліджуються етномовні процеси в Україні. Значна увага приділяється основним тенденціям зміни чисельності населення за етнічними та мовними ознаками.

Останнім часом вперше з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені міграційним процесам повоєнних часів в окремих регіонах і містах України^{2,3,4}.

У працях, присвячених Харкову, автори яких прагнули об'єктивно висвітлити і переосмислити процеси, які відбувалися в країні, місті й області в тому числі і міграційні. Про демографічну ситуацію на Харківщині в повоєнні роки йдеться в ряді загальних довідкових видань, присвячених Харкову^{5,6,7}.

Отже, історіографічний огляд літератури, присвяченої змінам чисельності населення свідчить, що дослідники різних наукових напрямів (економісти, демографи, історики, соціологи тощо), безперечно, зробили досить багато для вивчення окремих питань демографічного розвитку населення, запровадили до наукового обігу значну кількість цінного джерельного матеріалу. Характерною ознакою історіографічного доробку з даної проблематики є те, що переважна його частина була прив'язана до періоду середини 60 - 70-х рр. ХХ ст. До проголошення

¹ Скляр, В. М. Етнічний склад населення України 1959 – 1989 рр.: етномовні наслідки зросійщення [Текст] / В. М. Скляр. – К.: Просвіта, 2008. – 391 с.

² Алфьоров, М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр.: автореф. дис.... канд. іст. наук: спец. № 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Алфьоров Микола Анатолійович. – Донецьк, 2007. – 19 с.

³ Бондар, Г. А. Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Бондар Ганна Анатоліївна. – Львів, 2007. – 19 с.

⁴ Іванов С. Ю. Міграція сільського населення до Харкова (серпень 1943 – серпень 1991 рр.). [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Іванов Станіслав Юрійович. – Харківська, 2011. – 19 с.

⁵ Харьковская область [Текст] / А. П. Голиков. А. Л. Сидоренко. А. В. Гриценко и др. – Х.: Оригинал. 1993. – 128 с.

⁶ Історія міста Харкова ХХ століття [Текст] / авт. кол.: О. М. Ярмиш та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.

⁷ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку [Текст]: іст.-етногр. огляд / заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 319 с.

незалежної України переважала більшість література з даної проблеми мала загальносоюзну направленість.

Проте, незважаючи на наявність багатьох невирішених питань як теоретичного, так і практичного характеру, можна відмітити, що науковці радянського періоду заклали міцний фундамент для подальших досліджень в даній царині. Процеси демократизації суспільства на початку 1990-х років та здобуття Україною незалежності дали змогу вітчизняним ученим охопити у своїх дослідженнях більше коло питань, розглянути проблему під іншим кутом.

Джерельну базу дипломної роботи становлять різноманітний за видами, походженням, змістом, формою та науковою цінністю комплекс документів та матеріалів. Це, зокрема, офіційні документи, статистичні дані, періодична преса.

Головним джерелом для проведення аналізу змін чисельності, національного складу, вікової і статеві структури, природного і механічного руху населення Харкова, зважаючи на мету та характер дослідження, стали статистичні матеріали переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років. Результати переписів є найбільш повними й достовірними статистичними даними для проведення дослідження демографічних процесів.

Одну з найважливіших складових джерельної бази становлять статистичні матеріали. Зокрема, статистичні збірки з розвитку народного господарства СРСР і УРСР за 1960 - 1990-ті роки. Документи свідчать про кількісний і якісний склад робітників підприємств міста, зростання його житлового фонду, підготовку молодих робітничих кадрів у ПТУ та інших навчальних закладах.

Важливим джерелом є тогочасна преса: обласні, міські та республіканські газети: «Соціалістична Харківщина», «Красное знамя», «Вечірній Харків» тощо. Матеріали преси дають змогу повніше висвітлити причини міграції населення до Харкова, перебіг трудової маятникової міграції, вирішення житлових проблем, особливості навчальної міграції, працевлаштування, становище культурного життя в місті.

РОЗДІЛ II

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА

2.1. Міграція молоді на навчання

Питома вага механічного приросту в загальному зростанні кількості населення Харкова завжди складала досить вагому частку (в окремі роки, наприклад в 1930 - 32 рр., частка механічного приросту наближалась до 98 - 99% всього приросту населення Харкова)¹. В подальшому частка механічного приросту була дещо меншою, але, як правило, саме він був найбільшою складовою в сумі загального приросту населення Харкова. Вирішальна роль в структурі самого механічного приросту належить міграції (див. додаток 1, С. 80).

Міграція є формою територіального перерозподілу населення та його переміщення між різними географічними регіонами, що значною мірою сприяє корекції локальних диспропорцій в розміщенні трудових ресурсів². Міграційні процеси - явище властиве суспільству з найдавніших часів, але значна їх актуалізація пов'язана саме з періодом індустріального розвитку в умовах, коли в промислово розвинутих містах зосереджується велика кількість трудових ресурсів.

З кінця 1940-х рр., коли більша частина корінного населення повертається до Харкова, починається якісно новий період міграції населення³. Міграцію населення протягом даного періоду зумовлювали: регульований набір робочої сили та прибуття молоді на навчання до вищих навчальних закладів та технікумів. Для нього характерні найменші абсолютні числа прибулих і об'єму міграції, а також - мінімальна кількість вибулих в порівнянні з аналогічними показниками інших періодів демографічного розвитку (за винятком безпосередньо післявоєнного).

¹ Курман, М. В. Население большого социалистического города [Текст] / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М.: Статистика, 1968. – С. 63.

² Трифонова, З. Региональные центры – фокус учебных миграций [Текст] / З. Трифонова, Н. Николенко // Миграция в зеркале стран СНГ (молодежный ракурс) / Под ред. И. Молодиковой. – М., 2006. – С. 170.

³ Коваль, М. В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955) [Текст] / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 84.

Всі ці процеси були великою мірою обумовлені заходами по регулюванню припливу населення до Харкова, що проводились державою. В зв'язку з рішенням партії та уряду про зупинення нового промислового будівництва у великих містах, особливо в європейській частині СРСР, планова потреба у робочій силі для промисловості Харкова суттєво зменшилась.

Ця тенденція особливо чітко прослідковується в період з 1954 р. (якщо прийняти сальдо міграції населення Харкова в 1953 р. за 100%, то в 1964 р. воно складало 34,7 %. Тільки в 1960 році, коли відбулась велика демобілізація з армії, сальдо міграції становило 75,6% по відношенню до даних 1953 р. В порівнянні з попереднім періодом (1947 - 1953 рр.) значно зменшились абсолютні числа прибулих, вибулих, сальдо та об'єму міграції¹.

Одним з показників механічного приросту населення Харківщини, як регіону з великою концентрацією навчальних закладів, безумовно є навчальна міграція. Міграція молоді на навчання до Харкова є суттєвим фактором, що впливає на демографічну ситуацію в регіоні².

Характерною рисою навчальної міграції на територію Харківського регіону є висока питома вага молоді, орієнтованої на навчання у вищих та спеціальних середніх навчальних закладах.

В повоєнні роки, в умовах інтенсивної відбудови зруйнованого народного господарства країни, постала нагальна потреба підготовки нових кваліфікованих кадрів в сфері освіти, з метою відновлення інтелектуального потенціалу суспільства.

Кервництво країни усвідомлювало необхідність термінового відновлення інфраструктури навчальних закладів (гуртожитків, навчальних приміщень, обладнання тощо). Потрібно було формувати нові викладацькі кадри, створювати необхідні умови для вступу молоді, що працювала на підприємствах міста, до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів.²

¹ Романюк М. Міграції населення України [Текст] / М. Романюк // Економіка України. – 1999. – № 9. – С. 39.

² Белый, А. В. Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области [Текст] / А. В. Белый, В. П. Благов // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120. – Вып. 6. – С. 107.

З року в рік збільшувалася кількість робітничої молоді на підприємствах і в установах Харкова, що навчалася в різних навчальних закладах міста. Важливе значення мала професійна освіта, що була складовою частиною створеної в 1940-х р. системи трудових резервів. Її комплектування здійснювалося шляхом мобілізації молоді з периферії регіону.

Починаючи з середини 1950-х років мобілізаційні набори до шкіл ФЗН і залізничних училищ було скасовано, оскільки потреба в цьому відпала, бажаючих навчатись було вдосталь. Так, тільки в 1963 р. з сільської місцевості вибуло на навчання у системі профтехосвіти понад 7 тис. чол.².

На хвилі успіхів у відбудові народного господарства зростало прагнення молоді до середньої спеціальної та вищої освіти. Кількість студентів, що навчались у вищих навчальних закладах Харкова збільшувалась особливо швидко. Якщо у 1946 - 1947 навчальному році їх було 23,6 тис. осіб, то у 1955 - 1956 навчальному році вони становили вже 43,3 тис. чол., тобто чисельність студентів зросла майже в два рази³.

Варто звернути увагу на зміни вікової та соціальної структури абітурієнтів, що спостерігаються протягом означеного періоду. Якщо в перші повоєнні роки, значний відсоток (близько 20%)³, студентства складали демобілізовані фронтовики, котрі займали помітне місце в академічному житті, адже, за спогадами сучасників, вирізнялись на тлі своїх товаришів більш високим рівнем дисципліни та громадської активності, то в подальшому до вищих навчальних закладів почало вступати дедалі більше молоді, збільшився об'єм навчальної міграції з інших регіонів.

Дана тенденція була обумовлена цілим рядом об'єктивних (відбудова навчальної інфраструктури, збільшення природного приросту населення, покращення умов життя) та суб'єктивних факторів (підвищення середнього рівня знань значної

¹ Курман, М. В. Актуальные вопросы демографии. Демографические процессы в СССР в послевоенный период [Текст] / В. М. Курман. — М.: ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР. 1976. — С. 15.

² Курман, М. В. Население большого социалистического города. — С. 71.

³ Історія міста Харкова ХХ століття. — С. 428 – 429.

⁴ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років [Текст] / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников. Б. П. Зайцев та ін. — Х.: Фоліо. 2004. — С. 436.

частини учнівської молоді, скасування в 1948 р. плати за навчання у старших класах середньої школи). При цьому, об'єм внутрішньорегіональної міграції на початку 1950-х рр. був досить незначним. Так, серед зарахованих до Харківського університету у 1953 р. вихідці з сільської місцевості складали лише 10,2 % від загальної кількості першокурсників¹. У подальшому, до середини 60-х років кількість сільської молоді серед студентів істотно не змінювалась.

Великі можливості для отримання робітничою молоддю вищої та середньої освіти відкрила постанова Ради Міністрів СРСР від 18 березня 1959 року «Про участь промислових підприємств, радгоспів і колгоспів у комплектуванні ВНЗ і технікумів і у підготовці спеціалістів для своїх підприємств»². Реалізація даної постанови сприяла суттєвому збільшенню чисельності робітничої і сільської молоді серед студентів.

Переважна більшість молоді, що приїздила до міста з різних районів області навчалася в технікумах, щоб отримати фахову освіту, що давало можливість збільшити рівень своєї заробітної плати і поліпшити матеріальне становище. Значна кількість студентів продовжувала навчання в ВНЗ без відриву від виробництва³.

Поступове підвищення технічного рівня промисловості, комплексної механізації та автоматизації виробництва потребувало кваліфікованих робітників. Між тим, на великих підприємствах Харкова в 1960-ті роки основна маса робітників не мала середньої освіти. Наприклад, на ХТЗ серед усіх працюючих у 1960 р. з освітою до 7 класів було близько 12 тис. чол., серед молоді до 26 років таких було 1271 чол., тих, хто мав освіту 7-9 класів було всього 9873 чол. Середню загальну освіту мали 3929 чол., серед молоді їх було 2747 чол., а серед тих, хто мав середню спеціальну освіту 343 чол. Дуже мало було працівників заводу, що мали незакінчену вищу освіту, всього 72 чол., із них молоді - 26 чол., а вищу освіту мали лише 24 чол., з них молоді - 16 чол.

¹ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – С. 437.

² Об участии промышленных предприятий, совхозов, колхозов в комплектовании вузов и техникумов и в подготовке специалистов для своих предприятий: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 18 сентября 1959 г. № 1099 [Текст] // Высшая школа: сб. осн. постановлений, приказов и инструкций / сост. Е. И. Войленко и др. – М., 1978. – Ч. 1. – С. 87.

³ Бляхман, Л. С. Движение рабочей силы на промышленных предприятиях [Текст] / Л. С. Бляхман, А. Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 1965. – С. 53.

Подібна ситуація була і на заводі «Серп і молот». Тут на 1958 р. було охоплено навчанням 1308 чол., серед них у вечірніх школах робітничої молоді навчалося 575 чол., у технікумах - 531 чол., у ВНЗ - 202 чол. У стаціонарних навчальних закладах та курсовій мережі заводу навчалося 3243 чол., що складає 35,6% від усієї кількості робітників заводу¹.

Отже, на початку 1960-х рр. на великих промислових підприємствах Харкова переважна кількість працівників мала початкову освіту, або від 7 до 9 класів, незначну частину становили працівники з середньою загальною та середньою спеціальною освітою і найменш чисельними були працівники з незакінченою вищою та вищою освітою. Все це змушувало керівників промислових підприємств, активізувати роботу з підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, продовжувати діяльність на підприємствах курсів з підготовки до ВНЗ та середніх спеціальних закладів.

Особливої уваги потребувала підготовка кваліфікованих спеціалістів з вищою освітою. В 1960-х роках проводилась державна політика, спрямована на залучення робітничої молоді до навчання у вищих навчальних закладах. Цьому сприяв той факт, що з 1969 р. при вищих навчальних закладах почали діяти, так звані «робітничі факультети», що готували робочу і сільську молодь, демобілізованих із лав Радянської армії до вступу у ВНЗ, як за денною, так і за вечірньою формами навчання.

Таким учням надавався цілий ряд пільг: навчання і проживання у гуртожитку, слухачі денного відділення отримували стипендію. Вразі позитивних результатів випускних іспитів їх зараховували до складу студентів. Так, в державному університеті, політехнічному інституті та інших ВНЗ Харкова підготовчі відділення відкрилися в грудні 1969 р. Підприємства Харкова направляли молодих робітників на навчання виконуючи постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1969 р. про направлення працюючої молоді, на навчання до ВНЗ і підготовчих відділень.

¹ Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот» / Коллект. Автор. – Х., 1975. – С. 138.

Так, робітники заводу ім. Малишева навчалися на постійно діючих курсах у ХПЗ, Інженерно-економічному інституті, Будинку техніки НТО, Харківському механічному технікумі та курсах ЦСУ.

Всього в 1969 р. на підприємстві було охоплено навчанням 1228 чол., 985 чол. продовжували навчання на різноманітних курсах¹. Бажаючим навчатися завод надавав практичну допомогу: на заводі діяли підготовчі курси для вступу до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів за профілем підприємства.

У перші роки на підготовче відділення Харківського державного університету приймали до 225 чол., а з 1974/75 рр. – 300 чол.². У політехнічному інституті в перший рік було прийнято 100 чол., у наступні роки – до 500 чол.³. Завдяки роботі підготовчих відділень соціальний склад студентів ВНЗ Харкова помітно змінився, зокрема в університеті робітники і мешканці з сільської місцевості становили вже близько 60%⁴.

Підготовче відділення відкрило шлях для професійного росту багатьом тисячам студентів. Тільки в державному університеті було підготовлено близько п'яти тисяч випускників. Багато з них стали керівниками підприємств, банків викладачами вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, науковцями. В листопаді 1996 р. підготовчі відділення було ліквідовано, а вищим навчальним закладам надано право набирати студентів на контрактній основі.

Розвиток народного господарства, економіки, нових галузей науки і техніки вимагали від навчальних закладів країни, в тому числі Харкова, підготовки спеціалістів широкого профілю, зближення й удосконалення загальної середньої, професійно-технічної та спеціальної освіти.

На середину 1960 – 1970-х років у ВНЗ та середніх спеціальних навчальних закладах продовжувався процес створення науково-виробничих відділень, що готували молодь для роботи в народному господарстві.

¹ Об организации подготовительных отделений при высших учебных заведениях: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 августа 1969 г. № 681 [Текст] // Высшая школа: сб. осн. постановлений, приказов и инструкций / [сост. Е. И. Войленко и др.]. – М., 1978. – 4. 1. – С. 108–109.

² Харьковский паровозный завод (ХПЗ) – Завод имени Малышева. 1895 – 1995: краткая история развития [Текст] / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольский, А. П. Дроботенко. – Х.: Прапор, 1995. – С. 526 – 527.

³ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – С. 468.

⁴ Харьковский политехнический институт (1885-1985 гг.). История развития / [Текст] отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Х.: Изд-во при ХГУ «Вища школа», 1985. – С. 126

Як свідчать статистичні дані, найбільш привабливими для молоді галузями були промисловість, будівництво і освіта¹. За вищими навчальними закладами закріплювалися підприємства міста та установи, де студенти проходили виробничі практики: ХТЗ, турбінний завод «Серп і молот», велосипедний та інші. Зростання чисельності студентів спостерігалось і в середніх спеціальних навчальних закладах міста, кількість яких у 1965 - 1966 навчальному році становила 49². Тут найбільш пріоритетними, прогнозовано, виявились галузі промисловості і будівництва. На початок 1965 р. загальна кількість студентів міста становила 29511 чол.³.

Зміни чисельності населення, подальший розвиток виробництва, нових галузей науки і техніки потребували збільшення кваліфікованих кадрів, а це, в свою чергу, впливало на інтенсивність навчальної міграції з сільської місцевості до навчальних закладів великих промислових центрів України, в тому числі до Харкова. Як відомо, саме в Харкові зосереджувалося найбільше ВНЗ. Тут у 1970 – 1980-х роках діяв 21 ВНЗ, де в 1975/76 н. р. навчалось 128,2 тис. студентів, а в 1981/82 н. р. їх було вже 132,8 тис., серед них близько 30% складали мігранти з сільської периферії. Переважна більшість робітничої молоді навчалась на денному відділенні, а працюючі - на вечірньому та заочному відділеннях. Особливо помітно зростав контингент випускників денного відділення. Наприклад, у Харківському університеті за 1956 – 1970 рр. випускники становили 4689 чол., а за 1986 – 1990 рр. було підготовлено 5177 чол. фахівців⁴.

Всього за повоєнні роки, включно до 1990 р., університет підготував 67119 висококваліфікованих спеціалістів. Багато з них стали досвідченими керівниками, відомими вченими і діячами культури, заслуженими вчителями тощо. Серед студентів переважну більшість становили мешканці Харківської області, значну частину – з РРФСР, в основному з Белгородської області.

Поряд із загальною тенденцією міграції сільського населення з метою працевлаштування, мігранти також переїжджали до Харкова для продовження

¹ Про затвердження умов прийому на підготовчі відділення при вищих навчальних закладах України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0139-93>.

² Народне господарство Української РСР в 1969 році [Текст]: стат. щорічник/ ЦСУ УРСР. – К: Техніка, 1970. – С. 459.

³ Там само. – С. 264.

⁴ Народное хозяйство Украинской ССР [Текст]: стат. ежегодник. – К.: Статистика, 1982. – С. 380.

навчання. Це були випускники шкіл, технікумів та училищ. Соціальна політика радянської держави в галузі освіти була спрямована на подальше вирівнювання можливостей отримання освіти представниками всіх соціальних груп населення шляхом підвищення рівня підготовки окремих груп молоді. Велика увага приділялася працюючій молоді. Проте сільська молодь серед загальної кількості студентів ВНЗ Харкова складала незначну частину, а з середини 1980-х років спостерігалось скорочення цієї соціальної групи. Зменшення кількості молоді з сільської місцевості цілком адекватне загальному скороченню сільського населення в Україні, що було обумовлено як природними чинниками, так і міграцією «село – місто»¹.

Значні міграційні процеси «село – місто» були викликані прискореним промисловим будівництвом усіх галузей народного господарства. Аналіз міграційних процесів із села в місто свідчить, що в Україні в загальному обсягу міграції на цей напрям у 1961 – 1974 рр. припадало майже 60%. Чисельність тих, що вибули з сільської місцевості на постійне проживання до міста, за 1961 - 1976 рр. збільшилася на 35%².

Отже, можливість отримати освіту різного рівня та призначення забезпечувалась у Харкові широко розгалуженою мережею загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, кількість яких із середини 50-х рр. не була постійною, а зазнавала істотних змін у зв'язку з потребами народного господарства та реорганізацією навчальних закладів. Так, на кінець 1980-х - на початку 90-х років у Харкові працювало 190 загальноосвітніх шкіл, 53 музичні та хореографічні, 8 художніх шкіл, а також 49 спеціальних навчальних закладів, 23 ВНЗ, у тому числі три університети і дві академії³. За даними переписів 1970, 1979 та 1989 рр. видно, як зменшилась частка осіб з неповною середньою та початковою освітою і як збільшилася частка населення, що мало вищу і повну середню освіту.

¹ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – С. 476.

² Іванов, С. Ю. Міграція сільського населення до Харкова у 1960 – 1980 рр. [Текст] / С. Ю. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 12. – С. 237.

³ История Украинской ССР. В 10 т. Т. 9 [Текст] / авт. кол.: Ю. Ю. Кондуфор и др. – К.: Наукова думка. 1985. – С. 373.

2.2. Трудова міграція

На зміну чисельності, структури населення (у тому числі трудових ресурсів) та рівень його відтворення значною мірою впливають процеси трудової міграції. Динаміка міграційних процесів не була однорідною за період з другої половини 50-х до кінця 80-х / початку 90-х. Якщо з 1954 по 1964 р. обсяг мігрантів складав 116,7 тис. на рік, то з 1965 по 1975 р. рух населення збільшився, досягнувши 303 930 мігрантів на рік. У середині 1970-х років у Харкові питома вага осіб, які щоденно прибували до міста, в півтора рази перевищувала аналогічні показники для Києва та Ленінграда¹. З 1976 р. помітнішою ставала тенденція до зниження руху населення. На 1990 р. порівняно з 1986 р. сальдо міграції у Харкові скоротилось з 9,2 до 1,7 на 1000 чол. населення міста². Традиційно до Харкова прибувало населення з Харківської, Полтавської, Сумської областей, а також з Белгородської та Курської³. Відтік населення був спрямований до Донецької, Луганської, Дніпропетровської та Запорізької областей. З цими районами пов'язано від 1/2 до 2/3 міграційних потоків.

Повоєнна відбудова промисловості, транспорту і житла Харкова потребувала значної кількості трудових ресурсів, які поповнювалися за рахунок повернення мешканців міста, котрі в період окупації змушені були його залишити, а також міграції населення, що прибувало сюди на роботу. Важливою проблемою була велика плинність робітників, особливо серед молоді.

Початок 1950-х рр. характеризується високою плинністю робочої сили, що зумовлювалось низькою заробітною платнею, важкими умовами праці, відсутністю гуртожитків, неможливістю навчатися та підвищувати кваліфікацію тощо. Проте в цілому промисловість Харкова на кінець десятиріччя була забезпечена робочою силою на машинобудівних підприємствах більш ніж на 90%, а у легкій промисловості - на 100 і більше відсотків⁴. Слід звернути увагу на те, що

¹ Алферов, И. А. Формирование городской среды (на примере Харькова) [Текст] / И. А. Алферов. В. Л. Антонов, Р. З. Любарский. – М.: Стройиздат, 1977. – С. 64.

² Харьковская область. – С. 31.

³ Хомра, О. У. Українсько-російське прикордоння в міграційному вимірі / О. У. Хомра [Текст] // Проблеми міграції. – 2001 – № 3 (17) – С. 32.

⁴ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 395.

поповнення харківських підприємств робочою силою відбувалося в значній мірі за рахунок мігрантів з різних областей країни. Так, у 1948 р. на завод ім. Малишева прибуло 1236 чол., із них найбільше – з Московської області (119 чол., з Харківської –114 чол., Липецької -111 чол., Іжевської –110 чол. Крім цього, в тому ж році з базових ремісничих училищ та шкіл ФЗН на завод було прийнято 1806 чол., що складає 59% усієї кількості прибулих молодих робітників. Проте з року в рік збільшувалася плінність кадрів. У цілому протягом 1950 р. у промисловості міста з 376141 чол., прийнятих на роботу, звільнилося 32341 чол.¹. У важкій промисловості працювало близько 170 тис. чол. Зокрема, на ХТЗ –17020 робітників, на ХЕМЗі - 7665, ХТГЗ – 4004 чол., велозаводі –3772 чол.².

У легкій промисловості до 49 % від загальної кількості робітників складали жінки. Вони працювали на фабриках: панчішній, хутровій, «Динамо», «Червона нитка», ім. Тінякова, в артілях і на машинобудівних заводах. Поповнення робітничого класу продовжувалося за рахунок молоді. За перші два роки п'ятирічки до його складу влилось 8605 робітників, підготовлених через систему трудових резервів. У цілому поповнення йшло за рахунок молоді, яка закінчувала школу. Протягом 1950-х рр. зростала кількість робітників на підприємствах міста. Якщо у 1950 р. було зайнято 355,8 тис. робітників та службовців, то в 1956 р. їх було вже 465,5 тис. чол.³.

Усе це потребувало великої кількості робочої сили на підприємствах міста, що відбувалося завдяки міграції населення до Харкова, підготовки робітничої молоді через систему професійно-технічної освіти та випускників шкіл. Так, на завод ім. Малишева тільки протягом 1950 р. було прийнято на роботу 5150 робітників, а за 1950 – 1955 рр. – близько 19 тис. У подальші роки спостерігається зростання чисельності робітників. У 1960-х роках їх кількість становила вже 21,4 тис. чоловік. Збільшення працюючих робітників на заводі ім. Малишева пояснюється тим, що наприкінці 1960-х років було прийнято 1249 чол. випускників технічних училищ із різних областей країни.

¹ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 397.

² Там само. – С. 405.

³ Титов. В. Н. Харьковщина накануне сорокалетия Великого Октября [Текст] / В. Н. Титов. – Х.: Прапор. 1957. – С. 59.

Найбільше прибуло з Харківської та Київської областей¹. Помітно зростала чисельність робітників на заводі «Серп і молот». Якщо в 1955 р. було прийнято на роботу 2400 тис. чол., то в 1962 р. – 6545 тис. чол., а в 1968 р. – 8640 тис. чол. Таке зростання кількості робітників на заводі можна пояснити насамперед тим, що, як і в попередні роки, більшість працівників харківських промислових підприємств складали мігранти, а також тим, що в середині 1960-х рр. відділом кадрів заводу «Серп і молот» проводилися різні заходи щодо забезпечення підприємства робітниками. Так, робітники відділу кадрів виїжджали до різних областей України, а також районів Харківської області, де проводили роз'яснювальну роботу серед населення щодо питання працевлаштування на заводі, завдяки чому вдалося прийняти 450 робітників з інших областей країни².

У 1970 – 1980 рр. спостерігається зменшення прибулих на завод робітників. Так, у 1970 р. вони становили 5360 чол., а в 1980 р. – тільки 1958 чол.³. Скорочувалась і загальна кількість працюючих на заводі. Якщо у 1966 р. вони становили 18579 тис. чол., то в 1970 р. – 15583 тис. чол., а в 1980 р. – 14954 тис. чол. Дещо менше робітників прибуло на ХТЗ у 1960 – 1980-ті рр. Наприклад, у 1962 р. було прийнято на роботу 6671 тис. чол., а в 1968 р. – лише 3989 тис. Основна маса робітників прибула з Харківської області⁴.

Таким чином, трудова міграція безперечно відігравала велику роль у поповненні промислових підприємств міста робочою силою та суттєво збільшувала чисельність міського населення.

Важливе місце в формуванні чисельності трудових ресурсів Харкова займала маятникова міграція - щоденний приїзд людей з приміської зони до міста. Це масове явище, яке торкається мільйонів людей країни і притаманне великим містам, які є центром тяжіння значної маси населення в пошуках роботи. Така міграція має як позитивні, так і негативні риси. До позитивних слід віднести: по-перше, вплив цього явища на забезпечення повної зайнятості трудових ресурсів; по-друге, поповнення

¹ Харьковский паровозный завод (ХПЗ) – Завод имени Малышева. 1895 – 1995: краткая история развития С. 436.

² Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот». – С. 127 – 129.

³ Біблік, В. В. Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе [Текст] / В. В. Біблік. – Х.: Прапор, 2008. – С. 56.

⁴ Там само. – С. 67.

великих індустріальних центрів України, зокрема таких, як Харків, робочою силою; по-третє, підвищення ефективності використання сконцентрованих у містах кваліфікованих робочих кадрів, за рахунок залучення робітників більш низької кваліфікації; по-четверте, розширення зони впливу великих міст - центрів матеріальної і духовної культури.

До негативних рис маятникової міграції належать значні витрати невикористаного часу для поїздок на роботу, а також пов'язане з цим виділення містом великих коштів на організацію транспортного обслуговування¹.

Харківська міська агломерація - типовий приклад тяжіння мешканців навколишніх поселень до роботи в місті. Саме це і породжує так звану «маятникову міграцію». Слід зауважити, що чим більше місто, тим більша його приміська зона, більше радіус розселення маятникових мігрантів².

Серед різних форм міграції (безповоротна (постійна), тимчасова, сезонна, навчальна) переважаючою була трудова міграція, до якої належить і маятникова. Основна маса трудових переміщень у приміських зонах відбувається на відстані до 30 км, а найбільше число переміщень припадає на 10 - 25-кілометрову зону. Зменшення трудового потоку починається на відстані 60-70 км³.

Під час перепису населення в 1959 р. у Харкові з метою вивчення особливостей складу маятникових мігрантів була проведена спеціальна статистична розробка даних про працюючих осіб, що мешкали в оточуючих Харків районах.

За отриманими даними на момент перепису 1959 р. нараховувалось близько 106 тис. маятникових мігрантів, що працювали в Харкові, але мешкали за його межами. Серед маятникових мігрантів на той час 73,5% складали жителі оточуючих Харків міст і поселень міського типу, решта (26,5%) припадала на мешканців із сільської

¹ Панасенко, Л. Г. Территориальный анализ маятниковых миграций Харьковской городской агломерации / Л. Г. Панасенко, В. А. Сухоруков // Вестник Харьковского университета. – 1978 – № 173. Сер.: Геология и география Левобережной Украины. – Вып. 9. – С. 109 – 112.

² Вишневский, А. Г. Понятие и границы городских агломераций [Текст] / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 26 – 37.

³ Корель, Л. В. Перемещение население между городом и селом в условиях урбанизации [Текст] / Л. В. Корель. – Новосибирск: Наука, 1982. – С. 74.

місцевості агломерації¹. Враховуючи те, що значна кількість сільських маятникових мігрантів, які працювали в Харкові, наймали житло в приміській зоні, то відсоток цієї групи працюючих у Харкові був значно більшим.

Найбільша кількість маятникових мігрантів (22%) зосереджувалася в Харківському районі. У Золочівському районі їх було 17%, Зміївському – 9,7%, Банківському – 8%, Нововодолазькому – 6,8%, Богодухівському – 4,2%. З цих даних випливає, що відсоток маятникових мігрантів зменшується прямо пропорційно по відношенню до збільшення відстані між Харковом і населеними пунктами².

На інтенсивність маятничової міграції впливає розташування і віддаленість населеного пункту від транспортної мережі, особливо залізниці. Наприклад, на Мереф'янському напрямку відсоток таких мігрантів становив 24,1%, Люботинському – 20,1% (8,6 тис.), Білгородському – 15,7%, Золочівському – 9,1%, Чугуївському – 9,6%, Зміївському – 9,1%. На Зміївському напрямку, як бачимо, спостерігався незначний відсоток маятникових мігрантів. Це можна пояснити тим, що між Змієвом і Балаклєєю з'явилися великі промислові об'єкти (Шебелинське газове родовище, Зміївська ГРЕС, Балаклійський цементний завод)³.

Близько 40% маятникових мігрантів мешкали на відстані понад 30 км від Харкова, що призводило до значної втрати часу на проїзд до місця роботи. Так, із Мерефи і Люботина до Харкова залізницею робітник витрачав в один кінець 40 – 45 хвилин, а з Козачої Лопані, Змієва - близько 60 хвилин. Згідно статистичних даних, на середину 1960-х років значна частина мігрантів працювали на великих промислових підприємствах: на заводі «Серп і молот» – 26%, велосипедному – 27%, «Світло Шахтаря» – 41%, тракторозбиральному – 46%, ХЕМЗі – 12%.

Зростанню потоку маятникових мігрантів сприяло покращення залізничного сполучення і впровадження електропоїздів. Значним полегшенням для тих, хто

¹ Курман, М. В. О некоторых демографических аспектах развития городской агломераций [Текст] / М. В. Курман, А. Г. Вишневский // Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. – М., 1968. – Вып. 3. – С. 158 – 161.

² Вишневский, А. Г. Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации [Текст] / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 66.

³ Там само. – С. 68.

користувався залізницею, стало введення в 70-х роках електричок.

Трудовій міграції сприяв швидкий промисловий розвиток Харкова. Зростала роль маятникових мігрантів до Харкова, особливо після проведення в країні в 1960 р. так званої великої демобілізації. Зростання маятникових мігрантів до міста можна простежити, зіставляючи дані про населення Харкова і кількість працюючих. Так, у 1960 р. у відсотках до 1959 р. населення міста складало 126,9%, а працюючі в місті - 156,6%, відповідно, у 1961 р. - 130,5% і 165,6%. У подальші роки також спостерігається різниця між цими показниками, зокрема у 1962 р. населення Харкова складало 133,0%, а працюючих було 172,0%, у 1963р., відповідно, 135,0% і 178,0%, а в 1964 р. - 140,0% і 182,0%¹. Отже, збільшення працюючого населення відбувалось щорічно, а потреба народного господарства в робочій силі зростала швидше, ніж саме населення міста.

Інтенсивність трудової міграції була обумовлена швидким розвитком промисловості і, як наслідок, значним збільшенням робочих місць. Чисельність маятникових мігрантів із сільської місцевості в Україні зросла з 26,0% до загальної чисельності працюючих у 1965 р. до 30,9% у 1975 р., вищий показник був тільки в РРФСР - 45,4%².

Надлишок населення агломерації Харківщини в значній мірі покривав дефіцит трудових ресурсів Харкова. В 1959 р. щодня до Харкова приїздило на роботу понад 106 тисяч маятникових мігрантів, а на початку 1964 р. їх кількість збільшилась до 125 тис. чол.³. У Харкові в 1960-ті роки майже 1/5 (18%) потреби народного господарства міста в робочій силі забезпечувалося за рахунок маятникової міграції⁴.

Відтік маятникових мігрантів із ближніх до Харкова районів значно вищий, ніж із віддалених. Наприклад, якщо з Харківського району походило 23,2% мігрантів, із Дергачівського - 26,7%, то з Чугуївського району вони складали 12,2%, дещо менше зі Зміївського - 11,6%. Значно менше маятникових мігрантів

¹ А. Г. Вишневыкий // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. - К., 1966. - С. 70.

² Курман, М. В. Население большого социалистического города. - С. 81.

³ Лиходед, В. Н. Маятниковая миграция сельского населения в СССР в 1965- 1975 гг. [Текст] / В. Н. Лиходед // Региональные демографические исследования: сб. науч. тр. - Ташкент, 1978. - № 548. - С. 67.

⁴ Курман, М. В., Випіневський, А. Г. О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации. - С. 158.

працювало у Харкові з більш віддалених районів області: Нововодолазького – 8,5%, Валківського – 5,9%, Золочівського – 7,3% та Балаклійського районів – 6%. У цілому маятникові мігранти з указаних районів складали близько 15% всього населення району виходу і більше 38% зайнятого населення в цих районах. Подібне становище спостерігалось і в подальші роки. Трудові зв'язки з Харковом були більш активні у міського населення оточуючих Харків міст та поселень міського типу, на початку 60-х років вони становили понад 70% усіх маятникових мігрантів¹.

У Харкові як великому промисловому і культурному центрі в 1960 – 1980-х роках спостерігався досить високий рівень концентрації кадрів з відносно високою кваліфікацією, а виробництво потребувало значної некваліфікованої робочої сили, що зумовлювалось низьким рівнем механізації виробництва, особливо допоміжних процесів (майже кожний третій працюючий був зайнятий ручною працею)².

Громадяни, що прибували на роботу до Харкова, в тому числі маятникові мігранти, не лише заповнювали дефіцит у робочій силі міста, а й поповнювали групи робітників з відносно нижчою кваліфікацією, виконуючи роль органічного елемента економічно активної частини населення міста у вирішенні його народногосподарських завдань.

Щодо причин маятникової міграції населення до Харкова, то можна виділити такі: бажання молоді мати постійну роботу і гарантовану заробітну плату, можливість отримати вищу чи середню спеціальну освіту. Для представників середнього і старшого віку, особливо тих, хто мав сім'ю, маятникова міграція була більш обтяжливою. Ця міграція була своєрідним джерелом поповнення трудових ресурсів міста, що мало позитивне значення, а також приводила до тимчасового збільшення чисельності його населення, що мало негативні наслідки для транспортної інфраструктури.

¹ Хорев, Б. С. Маятниковая миграция в СССР и ее изучение / Б. С. Хорев, Т. К. Смолина, А. Г. Вишневский // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов: сб. ст. / под ред. Д. И. Валентей. – М. 1970. – С. 107

² Панасенко, Л. Г., Сухоруков, В. А. Территориальный анализ маятниковых миграций Харьковской городской агломерации. – 1978 – № 173. Сер.: Геология и география Левобережной Украины. – Вып. 9. – С. 111.

2.3. Організована та стихійна міграція

У досліджуваний період в Україні, в тому числі на Харківщині, діяли різні форми міграції – постійна, тимчасова, трудова, маятникова, навчальна, та такі види міграції, як організована, добровільна і вимушена. В перші повоєнні роки мала місце певна дискримінація сільського населення, адже селяни не мали паспортів, що обмежувало їх переселення до Харкова і можливість отримати роботу в місті.

Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях та ін.), а їх села не входили до визначених 100 та 50-кілометрових смуг, а також режимних територій, паспортів не видавали до 1974 року включно¹. Проте, була можливість переїхати до Харкова і без паспорта в разі отримання довідки про проходження служби в армії, при мобілізації на будівництво промислових підприємств або зарахуванні дітей колгоспників на навчання чи роботу в Харкові.

Після закінчення війни уряд відновив систему організованого набору робітників на основі договорів господарських організацій з колгоспами і колгоспниками, що зародилася ще у 30 – 40-х рр. XX ст. Уже в перше десятиріччя свого існування з сільської місцевості до міста щорічно направлялося близько 3 млн. колгоспників.

Головними районами оргнабору робітників були Україна, РСФРР, Білорусія, Казахстан. Основна маса робітників за оргнабором спрямовувалася на підприємства вугільної, металургійної та хімічної промисловості. Ця форма міграції відіграла велику роль у забезпеченні робітничими кадрами будівництва КамАЗу, Оскольського електрометалургійного комбінату тощо^{2,3}.

Міграції трудових ресурсів притаманні такі основні риси, як плановірність (організовані державою територіальні переміщення трудових ресурсів, які забезпечують більш високе пристосування мігрантів у порівнянні з неорганізованою

¹ Вечканов, Г. С. Миграция трудовых ресурсов в СССР.: Полит. – экон. аспект [Текст] / Г. С. Вечканов, – Л.; Изд-во ЛГУ. 1981. – С. 75.

² Там само. – С. 78.

³ Там само. – С. 89 – 91.

(індивідуальною) формою міграції), економічність, економічна ефективність переселення, що дає можливість значно зменшити можливі втрати суспільної праці в результаті переселень, добровільність - індивідуальний, добровільний переїзд молоді на новобудови, цілинні землі тощо.

Оргнабори були основним фактором організованої міграції. Окрім оргнаборів на підприємства Харкова, вони проводилися для залучення молоді на навчання в системі трудових резервів. Особливо посилилися оргнабори після появи Розпорядження Ради Міністрів Української РСР від 26 січня 1953 року № 151-Р про забезпечення промислових підприємств країни робочою силою¹.

Таким чином, організована міграція включала в себе оргнабори робочої сили, переселення сільського населення до міста, розподіл спеціалістів після здобуття освіти, переведення на інше місце роботи, мобілізацію і демобілізацію з армії тощо.

Найбільш поширеною була стихійна міграція з сільської місцевості до Харкова, що відбувалася з власної волі, а її мотивами переважно були: бажання отримати середню, спеціальну або вищу освіту, покращити умови життя, поліпшити матеріальне становище, умови праці, культурний рівень.

Розвиток народного господарства, економіки, нових галузей науки і техніки вимагав збільшення кваліфікованих кадрів для народного господарства від навчальних закладів країни, в тому числі Харкова, підготовки спеціалістів широкого профілю, зближення й удосконалення загальної середньої, професійно – технічної, середньої спеціальної і вищої освіти.

Протягом 1950-х рр. населення Харкова збільшувалося за рахунок прибуття мігрантів на роботу в промисловість, будівництво, транспорт та на навчання. Значну частину складала індивідуальна (добровільна) міграція (сезонні роботи, робота за договором, навчання). Так, у серпні 1950 р. кількість прибулих на навчання становила 5850 чол., у вересні - 13454 чол.

Науково-технічний прогрес, що розпочався в 50-ті роки, потребував залучення у виробництво додаткових людських ресурсів. Така тенденція чітко про-

¹ Про порядок проведення організованого набору робітників в Українській РСР; Постанова Ради Міністрів УРСР. 16 травня 1953 р. № 1010 [Текст] // Хронологічне зібрання Законів. Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К., 1963. – Т. 3. – С. 173

стежується на підприємствах Харкова, де в 1950-х роках значно зросла кількість робітників та службовців. Протягом 1955 р. для роботи на підприємствах, будівництві, транспорті та навчання в ВНЗ прибуло 73877 чол., а в 1956 р. – 67325 чол.¹.

Протягом 1950-х рр. спостерігається активізація навчальної міграції. Так, у 1956 р. у ВНЗ міста було прийнято 13455 чол., в технікуми 9152 чол. Чисельність студентів вищих навчальних закладів і технікумів у 1956 р. порівняно з 1955 р. збільшилася на 2162 чол.².

З року в рік чисельність студентської молоді, збільшувалася. Так, за 1958 р. на різні форми навчання до Харкова прибуло 24462 чол., із них у січні – 1255 чол., лютому – 2660 чол., вересні – 6953 чол., що становило майже 70% усіх прибулих до міста.

У 1960 – 80-х рр. у ВНЗ та середніх спеціальних навчальних закладах контингент студентів поступово збільшувався. Найбільш привабливими галузями були промисловість і будівництво. На початок 1964/65 н. р. чисельність студентів даної галузі становила 52294 чол., а у 1966/67 н. р. – 54418 чол.; освіта, відповідно, - 20245 і 24666 чол.; транспорт і зв'язок – 10617 і 11723 чол.³. За вищими навчальними закладами закріплювалися підприємства міста й установи, в яких студенти проходили виробничі практики, наприклад: ХТЗ, турбінний, «Серп і молот», велосипедний та інші.

Таким чином, механічний приріст протягом означеного періоду займав чільне місце в загальному зростанні кількості населення Харкова. Вирішальна роль в структурі самого механічного приросту належала міграції. Міграцію населення зумовлювали, перш за все: регульований набір робочої сили та прибуття молоді на навчання до вищих навчальних закладів та технікумів. Всі ці процеси були великою мірою обумовлені заходами по регулюванню притоку населення до Харкова, що проводились державою.

Одним з основних показників механічного приросту населення Харківщини,

¹ Харківщина за 50 років [Текст]: стат. зб. – Х.: Статистика, 1967. – С. 235.

² Окладной. Г. М. Очерки по истории развития советского Харькова [Текст] / Г. М. Окладной. – Х.: Прапор. 1956. – 209 с. Харьковская область. – С. 101.

³ Харківщина за 50 років. – С. 267.

як регіону з великою концентрацією навчальних закладів, безумовно була (і залишається) навчальна міграція. Міграція молоді на навчання до Харкова стала суттєвим фактором, що впливає на демографічну ситуацію в регіоні. Характерною рисою навчальної міграції на територію Харківського регіону завжди була висока питома вага молоді, орієнтованої на навчання у вищих та спеціальних середніх навчальних закладах. Зміни чисельності населення, подальший розвиток виробництва, нових галузей науки і техніки потребували збільшення кваліфікованих кадрів, а це, в свою чергу, впливало на інтенсивність навчальної міграції з сільської місцевості до навчальних закладів великих промислових центрів України, в тому числі до Харкова.

Серед різних форм міграції (безповоротна (постійна), тимчасова, сезонна, навчальна) переважаючою була трудова міграція, до якої належить і маятникова. Трудова міграція безперечно відігравала велику роль у поповненні промислових підприємств міста робочою силою та суттєво збільшувала чисельність міського населення. Поряд з організованими переміщеннями населення (організації, студентські будівельні загони, служба в армії, підвищення кваліфікації, суспільні призови тощо), значне місце у зміні чисельності населення міста займала, зокрема, постійна та сезонна добровільна, індивідуальна навчальна міграція в різних її напрямках.

РОЗДІЛ III

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Особливості урбанізації Харкова

Харкову, як великому, сучасному місту з розвинутим промисловим потенціалом, протягом XX ст. були властиві такі класичні урбанізаційні явища, як екстенсивне зростання населення міста (за рахунок розширення адміністративних кордонів), ліквідація різниці в рівні інфраструктури та складі населення між історичним центром міста та окраїнами, утворення агломерації тощо.

В досліджуваний період для Харкова поступово втрачає первісний зміст саме поняття «окраїна», поряд з історичним центром створюються центри новозбудованих селищ. В колишніх окраїнних районах міста в радянську епоху було проведено масштабне житлове будівництво¹.

Географічно місто Харків поділяється річками Лопань та Харків на три сектори - центральний, східний та західний². При чому форми участі даних секторів в процесі створення сучасного міста суттєво відрізнялись. Центральний сектор Харкова (Дзержинський та Київський райони міста) остаточно утверджується в якості потужного навчального та наукового осередку, значення якого розповсюджується далеко за межі Харкова. На початок 1960-х рр. тут функціонувало 8 вищих та 13 середніх спеціальних навчальних закладів з загальною кількістю учнів та студентів понад 100 тис. чол.³.

Вирішальним фактором для розвитку східного сектору (Московський, Орджонікідзевський, Комінтернівський і частково – Червонозаводський райони) в радянський період стало зосередження на цій території значного промислового потенціалу, та її перетворення на індустріальний центр міста (тут знаходились такі потужні заводи, як тракторний, турбогенераторний, «Електроваж - маш», верстатобудівний¹, тощо).

¹ Лагутцева, Л. Р. Новые жилые массивы Харькова [Текст] / Л. Р. Лагутцева // Жилищное строительство. – 1968 – №7. – С. 12 – 17.

² Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: іст.-етногр. огляд [Текст] / заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – С. 38.

³ Харків у цифрах і фактах [Текст]: довід. – Х.: Прапор. 1967. – С. 75.

Західний сектор (Ленінський і Жовтневий райони) характеризується збереженням в досліджуваний період традиційної, ще дореволюційної направленості основної, частини промислових підприємств, зосереджених на його території, більшість яких належала до легкої і харчової промисловості. Тут також знаходиться пасажирський південний вокзал Харкова, котрий відіграє велику роль не тільки в житті міста а й в загальнодержавному масштабі, разом з тим забезпечуючи в кінці 1950-х – в 60-ті. рр. можливість маятникової міграції, як невід’ємного компоненту урбанізації (щоденно з приміських районів до Харкова приїздило більше 125 тис. чол. на роботу та навчання)².

Паралельно йшов процес розширення адміністративних кордонів міста за рахунок прилеглих селищ, суттєве розширення території було здійснено в 1962 р., коли до Харкова були приєднані такі селища, як Велика Данилівка і Жихар з населенням 21,8 тис. чол. Це, та попередні великі розширення кордонів (в 1924 р., коли були приєднані Нова Павлівка, Велика Основа, Іванівка, Журавлівка, Холодна Гора, Лиса Гора та в 1939 р. - селище Тракторного заводу з населенням 56,4 тис.)³ були яскравим прикладом екстенсивного росту чисельності населення міста.

Таким чином, протягом доволі довгого періоду спостерігався процес перетворення окраїнних районів на складову частину території міста, чисельність їх населення збільшувалась, змінювались заняття і спосіб життя населення, характер забудов ставав все більш подібним до міського. В передвоєнний період починається новий етап екстенсивного збільшення населення та території, коли під процес поглинення підпали вже найближчі до кордонів селища та села.

Разом з цим вже в 1950-х - 60-х рр. в описаному механізмі з’явилися якісно нові риси. З одного боку, вплив Харкова на навколишні населені пункти різко посилюється і розповсюджується на пункти, віддалені від його кордонів на 10 – 20 і більше кілометрів (Люботин, Мерефа, Покотилівка, Південний, Пісочин, Дергачі).

¹ Харків у цифрах і фактах [Текст]: довід. – Х.: Прапор. 1967. – С. 35 – 39.

² Гольц, Г. А. Маятниковая миграция населения в районах больших городов [Текст] / Г. А. Гольц, В. Н. Филипа. – М., 1984. – 28 с.

³ Голуб, Л. А. Районная планировка ближайшего окружения крупнейшего города (на примере Харьковского р-на Харьковской области) [Текст] / Л. А. Голуб, В. А. Чайченко // Вестник Харьковского университета. – 1975. № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 114.

їх населення почало стрімко збільшуватись, а характер його занять, соціальна й професіональна структура формувались значною мірою під впливом Харкова. З іншого боку, ці процеси вже не були проміжним етапом на шляху до повного злиття з Харковом. Дані приміські пункти продовжують зберігати свою територіальну й адміністративну окремішність.

До 1959 р. чисельність міського населення на 80,0% збільшилася за рахунок мешканців села, а за період з 1959 по 1985 рр., коли рівень урбанізації в країні стабілізувався, збільшення міського населення за рахунок сільських мешканців і перетворення сільських пунктів у міські становило 48,0%¹.

Зміна місця проживання, територіальне розділення сімей, батьків і дітей стали звичними рисами нового способу життя². Міграція й урбанізація тісно пов'язані з глибокими соціально-економічними перетвореннями в селі, неухильним збільшенням і розвитком великих міст зі значним зростанням у них концентрації населення.

Кількість наявного населення Харкова в 1989 р. у порівнянні з 1959 р. збільшилась у 1,7 рази, або на 169%. Особливо це характерно для промислових районів міста, зокрема у Московському районі - на 416,8%, Комінтернівському - на 320,7%, Фрунзенському – 222,5%, в Орджонікідзевському – на 195%³ (див. додаток 3, С. 83).

Основна маса переміщень населення здійснювалась в межах республік. Упродовж 1950-х років міське населення України, в тому числі Харківщини, продовжувало відтворювати свої втрати під час війни. Процес зростання населення збільшилася з 19 млн. у 1959 р. до 26 млн. на 1970 р.⁴.

Населення обласних центрів, зокрема Харкова, швидко зростало. Якщо в 1950 р. населення міста становило 718,2 тис. чол., то в 1960 р. – вже 974,3 тис. чол., в 1970р.

¹ Население Харьковской области – по данным Всесоюзной переписи населения 1979. – С. 39.

² Народонаселение стран мира [Текст]: справ. – М.: Статистика, 1978. – С. 57.

³ Харків. 350 років [Текст]: стат. зб./ М. Л. Чмихало, О. Г. Мамонтов та ін. – Х.: Фактор – Друк, 2004. – С. 193,

⁴ Кравченко. Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. [Текст]: пер. з англ. / Б. Кравченко. – К.: Основа. 1997. – С. 230.

населення міста збільшилося до 1222,9 тис. чол., а в 1989 р. – до 1610,0 тис. чол.¹.

Про високий рівень урбанізації свідчить об'єм щорічного приросту населення в обласних центрах республіки. Середньорічні темпи приросту населення обласних центрів протягом 1959 – 1984 рр. складали: у Києві - 3,1%, Харкові - 2,0%, Донецьку – 1,5%, Львові – 2,3%, Одесі – 2,0%, Запоріжжі – 2,5%. Протягом 1970-х рр. населення обласних центрів зросло на 25,1%, а середньорічний приріст чисельності населення Харкова за 1970 – 1979 рр. становив 1,9%².

1960 – 70-х рр. – період, коли в цілому по Україні відбувалася прискорена урбанізація, частка міського населення порівняно з 1950 р. збільшилася з 34,9% до 45,7% (6,37 млн. чол.), а сільське населення зменшилося з 65,1% до 54,3%, або на 1,09 млн. чол.³.

У 1961 – 1965 рр. доля міграційного приросту міського населення в середньому за рік на 1000 жителів становила 11 чол. У другій половині 60-х років, коли потреба в робочій силі в містах, у тому числі – в Харкові, загострилась у зв'язку з низьким приростом трудових ресурсів, рухливість сільського населення до міст збільшилася до 12 чол. на 1000 жителів.

У наступні роки обсяг міграції зменшувався, зокрема за 1971 – 1975 рр. він упав до 11 чол. на 1000 жителів, за 1975 – 1980 рр. він становив 8 чол., а в наступні 10 років (з 1979 по 1988 рр.) – лише 6 чол.⁴. На 1970 р. міське населення України складало 55% від усього населення, в 1981 р. – 63%, а в 1987 р. зросло до 67%⁵.

Швидке зростання населення міст, зокрема Харкова, відбувалося в значній мірі за рахунок міграції населення з села. На початок 60-х років сільська місцевість забезпечила 86% механічного приросту міст республіки. З периферії прибувала маса некваліфікованої робочої сили¹.

¹ Куделко. С. М. Харьков: Хроника столетий [Текст] / С. М. Куделко. Л. Тарасова. – Х.: САГА. 2010. – С. 321.

² Демографическое развитие Украинской ССР (1959 - 1970 гг.) [Текст] / редкол.: В. С. Жученко [и др.]. – К.: Наук, думка, 1977. – С. 108.

³ Романцов, В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945 – 1990 рр. [Текст] // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 38.

⁴ Загребська. А. Ф. Про міграцію, зумовлену підвищенням освітнього рівня населення і трудових ресурсів (на прикладі Української РСР) / А. Ф. Загребська [Текст] // Демографічні дослідження. – К.: 1979. – Вып. 4. – С. 80.

⁵ Народное хозяйство Украинской ССР [Текст]: юбил. стат. ежегодник. – К.: Статистика. 1987. – С. 228.

Зростало міське населення і в цілому на Харківщині. Так, якщо в 1959 р. воно складало 62% від загальної кількості населення області, то в 1970 р. – 69%, а в 1989 р. зросло до 79%. Сільське населення, відповідно, швидко скорочувалося: з 38% у 1959 р.² до 31% у 1970 р., а в 1989 р. воно складало лише 21%³ (див. додаток 5, С. 85).

Основними джерелами зростання міського населення слід вважати: природний приріст населення, який становив 38%, зміни адміністративних меж міст, що забезпечувало значний відсоток приросту міського населення – 14%, та в найбільшій мірі – міграція до міст, частка якої становила 48%⁴.

У 1960 - 70-х роках урбаністичні процеси помітно посилювалися в результаті подальшого промислового розвитку, зростання інтенсивності виробництва. Низький рівень життя, відсутність належної інфраструктури в сільській місцевості сприяли прискореному відтоку молоді до міста, що, в свою чергу, спричиняло зміни вікової структури, надмірне «старіння» сільського населення та нестачу робочої сили на селі. Лише в період між 1959 і 1970 рр. сільське населення скоротилося на 1,3 млн. чол.⁵ Найбільш урбанізованими були Донецька, Ворошиловградська (суч. Луганська), Дніпропетровська, Харківська, Запорізька та Одеська області, що було обумовлено наявністю в них розвинутої промисловості та значної кількості навчальних закладів⁶.

У 1970 – 1980-ті роки особливо швидко збільшувалося населення великих промислових міст - Харкова, Києва, Донецька. Тільки за 1975 р. кількість прибулих у міста і вибулих з них складала понад 3,3 млн. чол., що на 23,8% більше, ніж у 1961 р. Найбільш інтенсивно населення мігрувало в міста Донецько- Придніпровського економічного району. Так, у Донецьку область мігрувало 494 тис. чол., або 15% від загальної кількості мігрантів, Дніпропетровську – 313 тис. чол., або 9,5%, Ворошиловградську – 312 тис. чол., або 9,5%, Харківську – 241 тис. чол., або 7,3%.

¹ Народное хозяйство Украинской ССР, 1987. – С. 96.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – С. 16.

³ Население Харьковской области - по данным Всесоюзной переписи населения 1989. – С. 31,

⁴ Кравченко. Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 340.

⁵ Там само. – С. 342.

⁶ Старостенко. А. Г. Територіальні відмінності демографічних процесів у високоурбанізованих регіонах. – [Текст] / А. Г. Старостенко // Економіка України. – 1992. – №2. – С. 68–71.

У цілому по Донецько-Придніпровському економічному району обсяг міграційних потоків складав 1780 тис. чол., або 53,9% від загального обсягу міграційних переміщень по Україні¹.

Протягом року міграція населення до міст відбувалася нерівномірно. Більш інтенсивно воно прибувало в осінньо-зимовий період, а від'їжджало в основному в літні та осінні місяці, що було обумовлено сільськогосподарськими роботами, направленням на роботу випускників навчальних закладів, призовом в армію тощо.

Серед радянських урбанологів не було єдиної думки щодо визначення урбанізації. Проте більшість дослідників до її основних складових, як міста так і села, відносять соціальний, економічний та демографо-адміністративний аспекти, що відбиваються в суспільстві. Соціальною стороною урбанізації села є розповсюдження в сільській місцевості притаманних великим містам міського способу життя, стандартів поведінки тощо. Економічні процеси проявляються в поступовому розповсюдженні на селі несільськогосподарських занять, підвищенні рівня освіти, охорони здоров'я, торгівлі, громадському харчуванні тощо.

Підвищена міграційна активність сільського населення до міст, утворюючи його дефіцит у селі, в значній мірі гальмує процес урбанізації в сільській місцевості. Урбанізаційні процеси визначали зміни у співвідношенні сільського і міського населення республіки. У 1950-ті рр. сільського населення було на 21 млн. чол. менше, ніж у передвоєнні роки, а відтік населення з села за 1939 – 1958 рр. у 3,1 рази перевищував природний приріст². З другої половини 60-х років зменшується природний приріст сільського населення, що було викликано демографічною ситуацією внаслідок війни, деформуванням статевовікової структури сільського населення. Сільське населення швидко скорочувалось (за 1959 - 1985 рр. воно скорочувалося по 700 тис. чол. на рік)³.

Зсередини 1980-х рр. почалося незначне зростання народжуваності, що певною мірою пов'язується з заходами щодо додаткової допомоги сім'ям з дітьми. Особливо інтенсивно ці процеси відбувалися у 1960-х рр. Саме в ті роки в

¹ Старостенко. А. Г. Територіальні відмінності демографічних процесів у високоурбанізованих регіонах. – С. 74.

² Население Харьковской области - по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – С. 46.

³ Там само. – С. 47.

українському суспільстві спостерігалася переорієнтація державного курсу, що полягав у приділенні більшої уваги соціальним проблемам населення. Одним з головних заходів радянського керівництва в цьому напрямку була житлова реформа М. Хрущова, яка передбачала збільшення об'єму житлового будівництва, а це, в свою чергу, сприяло інтенсивному зростанню чисельності міського населення та поглибленню урбанізації суспільства.

Факт скасування у середині 1960-х років фактичного прикріплення селянина до місця проживання і можливість колгоспника одержати паспорт¹, безперечно, вплинув на активність міграції сільського населення. Щорічно в Україні відтік із села перевищував 1,5 млн. осіб, а кількість мешканців міст зростає на 6,5 млн. осіб, у тому числі за рахунок міграції з сільської місцевості у міста – на 3 млн. осіб. У середньому за рік міграційний обіг між містом і селом складає понад 10 млн. осіб, або близько 4,5% тогочасної загальної кількості населення².

Якщо населення міст зростало переважно за рахунок механічного приросту населення, то чисельність мешканців села зменшувалась як через міграцію, так і за рахунок ліквідації «неперспективних», чи переходу окремих сільських населених пунктів до групи селищ міського типу. Наприклад, якщо у 1950 р. в УРСР було 478 селищ міського типу, то в 1960 р. їх кількість збільшилась - 823, у 1970 р. до - 861³, а в 1991 р. їх було вже 925⁴.

В 1959 р. на території Харківщини нараховувалось 57 селищ міського типу, а у 1962 р. – 60⁵. у 1991 р. їх було 62. Вони утворилися завдяки перетворенню колишніх сільських поселень Харківської області, таких як Близнюки, Печеніги, Шевченкове - з 1959 р.; Борова, Великий Бурлук, Двурічна, Зачепилів-ка, Ков'яги, Коломак, Савинці, Орелька - з 1970 р.; Ковшарівка, Чкалове, Краснопавлівка - з 1979 р. та інших⁶.

¹ Население Харьковской области — по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — С. 46.

² Вронська, Т. В. Радянська паспортна система [Текст] / Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1999. — № 4. — С. 14.

³ Товкун В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959 - 1963 рр. [Текст] / В. І. Товкун // Український історичний журнал. — 1966. — № 4. — С. 49 – 56.

⁴ Народне господарство Української РСР [Текст]: стат. щорічник. — К.: Статистика, 1972. — С. 9.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1990 році [Текст]: стат. щорічник. — К.: Техніка, 1991. — С. 21

⁶ Народне господарство Харківської області [Текст]: стат. зб. — Х.: Статистика. 1965. — С. 19.

Якщо у 1959 р. частка міського населення Харківщини становила 62%, то в 1977 р. – 74,4%, у 1987 р. вже 78,0%, у 1991 р. міське населення Харківської області становило 79,0%. Матеріали Всесоюзних переписів населення свідчать, що протягом 1959 - 1989 рр. чисельність сільських мешканців України зменшилася з 22,7 до 17,6 млн. осіб, або з 54,2% до 34,7%.

Подібна ситуація спостерігалася серед сільського населення Харківщини. В 1959 р. сільське населення становило 38%, на кінець 1960-х рр. - 31%, а в 1971 р. - 30%¹. Особливо значне скорочення сільського і збільшення міського населення в краї спостерігалось з середини 1980-х і 1990 рр. Зокрема, в 1985 р. сільське населення становило 22,2%², а в 1990 р. лише 21%, а міське – 79%. Проте з 1991 р. сільське населення в Україні почало поступово збільшуватись та на кінець 1991 р. становило 32%³.

За кількісними та якісними показниками побутових умов, медичного, торгівельного обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста. Розходження в умовах життя в місті і селі, наявність у місті промислових підприємств, будівельних організацій, мережі культурно- побутових установ, зручних транспортних зв'язків приваблювали сільське населення в міста, що одночасно погіршувало демографічну ситуацію на селі.

Задля зменшення відтоку населення з сільської місцевості, радянське керівництво наприкінці 1950-х – 1960-ті рр. намагалось реалізувати політику ліквідації істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом. Передбачалося створення на базі низки перспективних сільських поселень агропромислових селищ міського типу (агромаста). Проте дану концепцію не було реалізовано на практиці. Процес занепаду сільського господарства продовжувався і поглиблювався. Багато колгоспів і радгоспів відчували нестачу робочих рук, особливо в період напружених сільськогосподарських робіт. З кожним роком в зростаючій кількості залучалися до збирання врожаю робітники підприємств і установ, службовці, студенти, школярі.

¹ Іванов. С. Ю. Міграція сільського населення до Харкова у 1960 – 1980 рр. – С. 239.

² Населення України 1992 р. [Текст]: демогр. щорічник. – К.: Техніка. 1993. – С. 15.

³ Народне господарство України в 1991 р. [Текст]: стат. щорічник. – К.: Техніка, 1992. – С. 66.

Підприємства Харкова у вирішальні періоди сільськогосподарських робіт допомагали колгоспникам робочою силою й автотранспортом.

В 1960 – 1980-ті рр. домінуючою в загальному обсязі механічного руху була міграція молоді з села в міста. В результаті цього серед сільського населення відбувались небажані зміни в його віковій структурі, інтенсивне старіння - скорочувалася чисельність населення у віці 15-19 років та зростало населення у віці 60 і більше років. Відтік сільського населення в міста викликав зниження природного приросту трудових ресурсів. Так, якщо у 1970 р. природний приріст населення республіки становив 5,7%, то на кінець 70-х років він скоротився до 3,6%¹.

Протягом означеного періоду в Україні, в тому числі на Харківщині, істотно виріс рівень смертності. Якщо в 1960-х рр. кількість померлих на 1000 осіб в Україні становила 6,9 осіб, то в 1972 р. уже 9,2; у 1976 р. - 10,2, у 1980 р. 11,4 осіб, а в 1984 р. – 12,0 осіб. Проте смертність дітей у віці до 1 року зменшувалася². Подібна ситуація була й на Харківщині. У 1960 р. померлих на 1000 осіб було 6,9 осіб, у 1970 р. – 9,2, у 1976 р. – 10,9 осіб³.

По Харкову з 1985 по 2000 рр. смертність зросла в 1,3 рази – з 10,2% до 13,4%, а народжуваність знизилася у 2,4 рази – з 14,1% до 5,9%⁴. Для Харківського регіону, як і для України в цілому, характерним було зниження рівня народжуваності, що пояснюється переорієнтацією сімей на малодітність. Усе більше молодих сімей обмежується народженням лише однієї дитини чи відкладає народження наступних дітей.

Серед зайнятого населення в республіці відбувалися значні соціальні зміни. В результаті міграції населення до великих міст, швидко зростала чисельність робітників та службовців. Наприклад, у 1959 р. робітники складали - 39,5%, службовці – 15,5%, а колгоспники - 44,7%, а на кінець 1970-х рр. робітники складали 56,4%, службовці – 26,2%, а колгоспники - тільки 17,4%¹.

¹ Демографическое развитие Украинской ССР (1970 – 1979 гг.) [Текст] / сост. В. С. Стощенко [и др.]. – К.: Наук, думка. 1987. – С. 213.

² Демографическое развитие Украинской ССР (1959 – 1970 гг.). – С. 202.

³ Там само. – С. 206.

⁴ Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку [Текст]: іст.-етногр. огляд / заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – С. 43.

Щодо демографічного розвитку окремих районів міста Харкова, то з 1959 по 1989 рік найбільш динамічно зростало населення Московського району, яке збільшилося за цей час на 252,8 тис. чол., а найбільший приріст припадає на 1970 - 79 роки. Населення Дзержинського району за цей же час збільшилося на 140,2 тис. чол. Дещо іншою була динаміка чисельності населення в Комінтернівському, Київському, Орджонікідзевському та Фрунзенському районах. Так найвищий приріст населення Комінтернівського району припав на 1959 – 1970 рр., а в наступні 1970 – 89 рр. темпи зростання кількості населення уповільнились. Схожа тенденція спостерігалась у Фрунзенському районі. У Київському районі незначне зменшення населення фіксувалось переписом 1970 р., проте в наступні роки воно зростало. Населення в Орджонікідзевському районі у 1970 р. порівняно з 1959 р. виросло майже на 50%, але в наступні роки темпи уповільнились.

За масштабами урбанізації, швидкістю процесу, силою впливу на загальний хід соціально-економічного розвитку України Харківщині належить важливе місце. Серед основних чинників зростання населення Харкова можна назвати природний приріст населення, міграції з села та зміни адміністративних меж міста.

3.2. Динаміка природного приросту населення Харкова

У 1950-х - на початку 90-х років демографічні процеси в Харкові відбувалися під впливом різних чинників. Насамперед вони були результатом соціально-економічного, соціально-політичного і соціально-психологічного розвитку, а в останні роки - погіршення екології. У цей час у Харкові, як і в Україні в цілому, відбувався перехід до сучасного типу відтворення населення: знижувалась народжуваність, збільшувалась тривалість життя, змінювалась вікова структура населення і співвідношення статей, а також структура смертності населення. На зламі 1980-х - 90 рр. регіону торкнулася демографічна криза, намітилась тенденція до депопуляції¹.

Демографічні зміни в зазначений період характеризувались неоднаковими темпами збільшення населення в різні роки. На 1954 р. було відновлено довоєнну

¹Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, напрями протидії [Текст] / за ред. В. Стошенко, – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – С. 122.

чисельність населення міста. Із цього часу почався якісно новий етап розвитку, який характеризувався зниженням середньорічних темпів приросту й одночасно збільшенням населення Харкова за рахунок припливу людських ресурсів, що було пов'язано з розвитком промисловості, комунального господарства, а також вищим рівнем розвитку сфери обслуговування. (За даними переписів населення, його чисельність складала за січень кожного року: 1959 р. – 952,6 тис. осіб; 1970 р. – 1222,9 тис. осіб; 1979 р. – 1443,8 тис. осіб; 1989 р. – 1610 тис. осіб; 1991 р. – 1623 тис. осіб)¹ (див. додаток 1, С. 80).

Природний приріст являє собою в загальному балансі джерел формування населення великих міст меншу складову частину, поступаючись, як правило, механічному приросту. Тим не менше, процеси відтворення населення є першочерговими демографічними процесами і потребують уважного вивчення. В першій половині ХХ ст. в роки війн та революції показники відтворення населення Харкова суттєво погіршуються, змінюється їх динаміка. Після ліквідації наслідків німецької окупації Харкова, показники природного руху декілька років були досить нестабільними, відображуючи характер життя в зруйнованому місті.

За даними 1959 р. на 1000 осіб населення народилось – 16,1; померло – 6,4; природний приріст – 9,7; коефіцієнт живучості (відношення кількості народжених до кількості померлих) мав значення 2,52 (тобто, на 100 померлих – 252 народжених). Для порівняння, в 1939 р. ці показники складали, відповідно (24,5; 12,1; 12,4 і 0,2)². Тобто показник народжуваності в порівнянні з довоєнними даними зменшився приблизно на 66%, коефіцієнт смертності при цьому також зменшився (майже в два рази), що в сумі дало збільшення обсягу природного приросту і коефіцієнту живучості. При цьому вже з 1960 р. коефіцієнти народжуваності та природного приросту почали поступово зменшуватись.

В результаті Великої Вітчизняної війни було суттєво порушено статеву пропорцію в структурі населення, зокрема – співвідношення чоловіків та жінок у репродуктивному віці. В Харкові за даними перепису 1959 р. на 100 чоловіків у віці

¹ Статистичний щорічник України за 1999 рік [Текст] / Коллект. автор.: О. Г. Осауленко, В. А. Головка. – К.: Техніка, 1997. – С. 375.

² Курман, М. В. Население большого социалистического города. – С. 24.

15 – 49 років припадало 122 жінки того ж віку (для порівняння, за даними 1926 р. – цей показник складав 104)¹. При цьому, потрібно мати на увазі, що максимальні показники статевої диспропорції на 1959 р. вже залишились в минулому.

Як видно з наведених даних, на співвідношення кількості чоловіків і жінок досить довго впливали наслідки Великої Вітчизняної війни. Навіть через 14 років після її завершення, за переписом 1959 р. чоловіки складали 44,2%. У наступні роки спостерігалась деяка нормалізація співвідношення у статевому складі населення. За даними перепису 1979 р., чоловіків нараховувалось 45,4, а жінок – 54,6%².

У різних вікових групах співвідношення чоловіків і жінок не було однаковим. Так, у вікових групах до 15 років спостерігається невелика перевага осіб чоловічої статі над жіночою. Поступово відбувається перехід до переваги жіночого населення у старших вікових категоріях. У групах пенсійного віку диспропорції статей є дуже значними - особи жіночої статі переважають над чоловіками у вікових групах 70 - 74 і 75 – 79 років - майже втричі. Основними причинами таких диспропорцій є: наслідки війни, висока смертність чоловіків (котра вище за жіночу у всіх вікових групах), різке скорочення обсягів народжуваності.

Протягом наступного десятиліття тенденція до поліпшення статевої структури населення продовжувала зберігатись. Якщо у 1979 р. на кожну тисячу жінок припадало 826 чоловіків, то у 1989 р. – 838. Суттєва перевага жіночого населення над чоловічим зберігалась у старших вікових групах. Із середини 1950-х. рр. усе помітнішим ставало загальне старіння населення. Вікова структура населення характеризувалась зменшенням відсотку дітей у віці від 5 до 14 років і збільшенням частки осіб, старших за працездатний вік. У період між переписами 1970 - 79 рр. вона складала 9,8%, а з 1979 по 1988 – 11³. Серед працездатного населення спостерігається процес зменшення абсолютної кількості і питомої ваги групи осіб, народження яких припало на 1941 – 45 рр., коли рівень народжуваності був особливо низьким.

За даними переписів 1979 та 1989 рр., у Харкові зросла кількість осіб віком до

¹ Население Харьковской области - по данным Всесоюзной переписи населения 1979. – С 17.

² Демографическое развитие Украинской ССР (1970 – 1979 гг.). – С. 51.

³ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 454.

100 і більше років. Якщо в 1979 р. їх було 26 (2 чоловіки та 24 жінки), то у 1989 р. – 58 (з них 8 чоловіків та 50 жінок)¹. Процес старіння, таким чином був пов'язаний із дією двох головних чинників. По-перше, зі скороченням кількості дітей внаслідок зниження рівня народжуваності і, по-друге, зі збільшенням кількості старих людей внаслідок скорочення смертності.

Скорочення народжуваності стало результатом змін у взаємовідносинах сім'ї та суспільного виробництва, а також було пов'язане зі ступенем розвитку науково-технічного прогресу, змінами функцій сім'ї і ролі дітей у ній. На перебіг цього процесу впливала стійка орієнтація жінок на участь у суспільному виробництві, а відтак зростала їхня економічна незалежність, позасімейна орієнтація інтересів і т. ін. Неабияку роль у переході до малодітності відіграв і такий чинник, як недооцінка в громадській думці соціальної значущості сімейних функцій як жінок, так і чоловіків. На цей процес безперечно вплинули і складні житлові умови та недостатній рівень розвитку сфери обслуговування.

Якщо у 1959 р. на 1000 чол. населення припадало 17,3 народжень то в 1985 р. - 14,1 і в 1990 р. - 11,4². Починаючи з другої половини 1950-х рр. народжуваність у місті неухильно знижувалась і малодітність мала стійку тенденцію до поширення. Урешті-решт переважним типом сімей у Харкові, як і в цілому по Україні, виявилась сім'я з двома дітьми. На кінець 1980-х рр. у зв'язку з ускладненням соціально-економічної ситуації, зниженням рівня життя, невпевненістю у майбутньому родини змінилися погляди харків'ян на шлюб і народження дітей. Так, у 1985 р. у місті було зареєстровано 16 778 шлюбів, 7618 розлучень і 22060 народжень, то у 1990 р. відповідно 17054, 8902 і 18131³.

Поряд зі стійкою тенденцією до зменшення обсягу народжуваності вже з середини 1950-х рр. спостерігаються зміни в тривалості життя та смертності.

¹ Население Харьковской области – по данным Всесоюзной переписи населения 19Х9. – С. 37.

² Харківська область в 2000 році [Текст]: стат. щорічник. – Х.: Статистика, 2003. – С. 282.

³ Там само. – С. 281.

Підвищення рівня медицини (винайдення антибіотиків, перемога над інфекційними та паразитарними хворобами, поліпшення медичного обслуговування) мали своїм наслідком зниження рівня смертності в другій половині 1950-х – в 60-х рр. Змінилась структура причин смертності. Майже повністю була ліквідована смертність від важких інфекційних захворювань, а домінуючими в структурі смертності причинами стали серцево-судинні та онкологічні хвороби. На початку 1970-х рр. показники тривалості життя почали знижуватись, і ця тенденція зберігалась впродовж 15 років. На середину 1980-х рр. показники смертності стабілізувались.

Але отриманий демографічний ефект не був довготривалим. Негативного впливу на демографічну ситуацію, окрім названих чинників, завдавало суттєве погіршення екологічної ситуації внаслідок Чорнобильської катастрофи. У 1985 р. кількість померлих складала 150901 осіб, 1988 р. – 16203 особи, 1990 р. – 17027 осіб, 1991 р. – 18524 особи і в 1995 р. – 21955 осіб. Суттєва особливість показника смертності в Харкові в ці роки - значна відмінність рівня смертності чоловіків і жінок у всіх вікових категоріях. Найвідчутніша ця різниця серед людей у віці 20 – 49 років¹.

На 1990 р., попри негативні тенденції, природний приріст населення склав 0,7%, народжуваність - 11,4%, смертність – 10,7%. Але в трьох районах міста спостерігався від'ємний ріст населення: у Червонозаводському (-1,8%), Ленінському (-1,1%) і Фрунзенському (-0,5%). Найвищий приріст спостерігався в Комінтернівському районі (3,6%)².

Аналіз динаміки народжуваності та смертності населення дозволяє зробити висновок про стійку тенденцію до зменшення приросту і появи в окремих районах міста від'ємного природного приросту. Цей процес посилювався з розпадом СРСР і входженням України в смугу економічної кризи, політичної нестабільності й різкого зниження рівня життя.

¹ Харківська область в 2000 році. – С. 285.

² Харьковская область [Текст] / А. П. Голиков. А. Л. Сидоренко. А. В. Гриценко и др. – Х.: Оригинал. 1993. – С. 31.

3.3. Національний склад населення Харкова

Харків, як і будь-яке сучасне велике місто є полі культурним центром з багатонаціональним населенням. Прикордонний статус міста та особливості його історичного розвитку зумовили традиційно високий відсоток російського та російськомовного населення при збереженні широкого впливу традиційної української культури¹. Разом з тим Харків завжди був містом з порівняно однорідним національним складом населення, кістяк якого складали три національності - українці, росіяни та євреї. При чому питома вага інших національностей протягом першої половини ХХ ст. поступово зменшувалась (якщо за даними перепису 1926 р. їх частка складала близько 5%, то в 1939 р. - вже 2,9%, а в 1959 - 2,5%)².

Протягом досліджуваного періоду в Харкові в результаті міграційних процесів, під впливом змін соціально-економічного і суспільно-політичного становища в країні відбулися значні зміни чисельності та національного складу населення. Детальний статистичний матеріал з цих питань надають результати загальносоюзних переписів населення, матеріали яких дозволяють аналізувати загальні тенденції та регіональні відмінності щодо загальної чисельності та змін у національному складі населення Харкова протягом 1950 – 1980-х рр. Аналіз результатів переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр. дозволяє детально простежити зміни етнічних процесів та національного складу населення Харкова (див. додаток 6, С. 86).

Національний склад населення протягом усього досліджуваного періоду тут був надзвичайно різноманітним. Це й не дивно, оскільки бурхливі події ХХ ст. з масовими переселеннями мільйонів людей не обійшли стороною і цей регіон. У період руйнівних воєн, революційних потрясінь, в епоху соціалістичної реконструкції господарства до Харкова та області прибула велика кількість вихідців з різних куточків СРСР. Не останню роль у цьому процесі відігравав промисловий потенціал Харкова. Незважаючи на велику кількість національних меншин, Харків

¹ Колосов. В. А. Российско-украинская граница: социальные градиенты. идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) [Текст] / В. А. Колосов, О. И. Вендина // Миграция и приграничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: сб. науч. тр. / под общ. ред. С. И. Пирожкова. – К., 2002. – С. 25.

² Курман, М. В. Население большого социалистического города. – С. 121.

має міцну історичну та культурну традицію толерантності в питаннях співіснування різних національних меншин. На користь позитивного іміджу міста свідчить той факт, що в Харкові за всю історію його існування жодного разу не було зафіксовано великих сутичок між жителями на національній чи релігійній основі¹.

За даними першого післявоєнного всесоюзного перепису 1959 р. частка українців серед населення Харкова становила 48,4% (452,4 тис.), росіян - 40,4% (377,1 тис.), євреїв – 8,7% (81,5 тис.), інших національностей – 2,5% (23,1 тис.)².

Особливий інтерес при вивченні особливостей національної структури Харкова полягає в питанні співвідношення даних про національність та рідну мову. За даними перепису 1959 р. для 72,8% українського населення Харкова перепис зафіксував відповідність рідної мови по відношенню до національності³. Таким чином, для представників двох найбільших за чисельністю національностей в населенні Харкова (українців та росіян) було зареєстровано значний коефіцієнт кореляції між національністю та рідною мовою (практично всі росіяни вказали в якості своєї рідної мови російську і 2/3 українців - українську).

В цілому ж по Харківській області відсоток відповідності цих показників для українського населення складав 88,9 (в тому числі: 81% для міського населення області і 99% для сільського). Для порівняння, в сусідній Донецькій області цей показник для всього населення становив 78,9% (74,9% – для міського; 95,4% - для сільського)⁴, що певною мірою відповідає більш високому рівню урбанізації та індустріального розвитку даної області. В цілому по УРСР за даними перепису з 32158 тис. зареєстрованих українців 30072 тис. вказали рідною мовою українську (93,5%)⁵.

Разом з тим, для національних меншин Харкова спостерігається великий рівень невідповідності між цими двома показниками - у євреїв в 92,3% випадків, у поляків - 92%, білорусів – 75,8%, молдаван – 62,5%. Виняток в даному випадку

¹ Наулко, В. И. Развитие межэтнических связей на Украине [Текст] / В. И. Наулко. – К.: Наук, думка, 1975. – С. 256.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР [Текст] / Госстатиздат ЦСУ СССР – М.: Статистика. 1963. – С. 168.

³ Романцов, В. О. Населення України і його рідна мова за часів Радянської влади та незалежності (XX – поч. XXI ст.) [Текст] / В. О. Романцов. – К.: Вища шк., 2008. – 113 с.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – С. 174. 180. 186.

⁵ Там само. – С. 168.

складають татари, для яких відсоток відповідності рідної мови до національності виявився достатньо високим (60,5%)¹. Для осіб, у яких зареєстровано невідповідність мови і національності, рідною мовою, як правило, була вказана російська. В абсолютних цифрах, за даними 1959 р. з загальної кількості населення Харкова (934,1 тис.) 628 тис. (67,2%) вважали своєю рідною мовою російську, 291,6 тис. (31,2%) – українську, 14,5 тис. пр. (1,6%) – інші мови²

Типовим для регіону завжди було й залишається явище білінгвізму, адже більшість населення міст разом з рідною володіють ще й другою мовою. Така ситуація зберігається завдяки великій кількості російськомовних шкіл, періодичної преси, веденню офіційної документації державних установ російською мовою (хоча офіційно українська мова мала рівні з російською права в діловодстві державних установ).

Протягом 1950-х – 80-х рр. у місті зберігалась стійка тенденція до укладення змішаних шлюбів, частка яких для всіх представлених етнічних груп була досить значною, а в окремих – навіть переважаючою. Наприклад, у 1960 р. серед українок уклали шлюб 6,01 тис. осіб, з них 39,4% - із чоловіками не своєї національності; серед росіянок відповідно – 4,7 тис. (54,2%); серед білорусок - 110 осіб (95,5%); серед єврейок – 720 (32,6%); серед татарок – 45 тис. (62,3%)³. Ця тенденція відбивала загальну для республік Радянського Союзу орієнтацію на зближення націй. У подальшому діти народжені в змішаних шлюбах росіян та українців з представниками інших національностей, реєструвались, як правило, росіянами та українцями.

За даними перепису населення 1970 р., в цілому по області (загальна кількість населення Харківської області складала 2826,1 тис. чол.) українці становили 1869,4 тис. (66,1%), росіяни – 829,4 тис. (29,3%), євреї – 76,4 тис. (2,7%), білоруси – 17,5 тис. (0,6%), татари – 5,2 тис. (0,18%), вірмени – 4,8 тис. (0,17%). З 1869,4 тис. українців, 1580,2 тис. (84,5%) вказали в якості рідної мови українську, 289,1 тис. – російську (15,4%), 56 (0,003%) – інші мови. Серед міських жителів 75,7% українців

¹ Курман, М. В. Население большого социалистического города. – С. 123.

² Там само. – С. 125.

³ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 457.

визнали рідною мовою українську, для сільської місцевості цей показник склав (99,3%). Тобто разом зі збільшенням загальної кількості населення області в порівнянні з 1959 р. (на 10,8%), збільшилась кількість російського населення (29,34% замість 26,4%). Виріс також і рівень русифікації українського населення (15,46% російськомовних українців замість 11,03% в 1959 р.). Що яскраво характеризує особливості урбанізаційних процесів в регіоні, при тому, що частка всього міського населення зросла на 6,9% по відношенню до даних 1959 р. (69,3% замість 62,4%)¹. Вказані тенденції продовжували домінувати і в подальшому.

Згідно даних перепису населення 1989 р. у Харкові проживало понад 80 національностей і народностей. Найбільшу частку складали українці, чисельність яких на початок 1989 р. складала 803 тис. чол. (близько 50% населення міста). Другою за чисельністю національністю залишались росіяни (695 тис. чол., або 43,6% загальної кількості проживаючих у місті). 6,4% складали представники інших національностей: євреї, вірмени, татари та інші². Харківщина стала домівкою для представників багатьох народів, особливо - росіян. Головним фактором, що впливав на перебіг формування та зміни в етнічному складі населення міста була і залишається міграція, як основний компонент в структурі механічного приросту населення.

Аналіз переписів 1959 – 1989 рр. свідчить, що загальна чисельність постійного населення Харкова зросла на 659,9 тис., кількість українців на 1989 р. збільшилася у 1,77 разів по відношенню до 1959 р., а по відношенню до всього населення у 1989 р. – на 2,0%. Також збільшилася чисельність росіян з 40,4% до 43,6% у 1989 р. по відношенню до всього населення, а кількість євреїв зменшилася на 33,8 тис. осіб (або у 1,7 рази)³.

Темпи приросту чисельності росіян переважали аналогічний показник для українського населення області більш ніж в чотири рази. Так, в період з 1959 по

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей и национальных округов [Текст] / ЦСУ при Совете Министров СССР. – М.: Статистика. 1974. – С. 187.

² Про національний склад населення Харківської області [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1990. – 22 лип. (№ 139). – С.3.

³ Харків. 350 років [Текст]: стат. зб. / М. Л. Чмихало. О. Г. Мамонтов та ін. – Х.: Фактор-Друк. 2004. – 204 с.

1989 р. російське населення складало 59,4% в структурі загального приросту чисельності населення Харківщини.

Отже, загальна чисельність населення зростала переважно за рахунок росіян. Інтенсивне зростання кількості росіян, особливо в 1970 - 80-ті роки, відбувалося в результаті їх масового переселення на територію Харківщини і міста Харкова (в першу чергу – за рахунок трудової та навчальної міграції, що стимулювалась державною політикою). Серед сільського населення області на 1979 р. 79% становили українці, а 20% – росіяни¹.

Щодо населення Харкова, то протягом 1950 – 60-х рр. зберігалася традиційна для міста перевага трьох етнічних груп: українців, росіян, євреїв. Так, за переписом 1959 р. чисельність українців складала 452,4 тис. (48,4%), росіян – 377,1 тис. (40,4%), євреїв – 81,5 тис. (8,7%)². За даними 1979 р. українці становили 709,0 тис. (49,6%), росіяни – 623,7 (43,6%), євреї – 62,8 тис. (4,4%), а за переписом 1989 р. українців було вже 803,0 тис. (50,4%), росіян 695,1 тис. (43,6) %, а євреїв – 47,9 тис. (3,0%)³.

В даних перепису 1989 р. знаходить відображення і тенденція до подальшого зростання частки російського населення на Харківщині (якщо в 1959 р. росіяни серед усього населення Харківської області становили 26,41%, то в 1989 р. - 33,21%, тобто третину загальної чисельності). Подібні тенденції у змінах етнічної структури населення спостерігалися також і в інших регіонах УРСР (особливо – в її південно-східних областях)⁴.

У 1980-х роках в етнічній структурі м. Харкова спостерігалось відносне збільшення населення інших національностей. Особливо зростала чисельність азербайджанців, аварців (дагестанців) та циган (в основному - також за рахунок механічного руху населення).

¹ Население Харьковской области – по данным Всесоюзной переписи населения 1979 [Текст]: стат. сб. / ЦСУ УССР. Харьк. стат. управление Харьк. обл. – Х.: Статистика. 1980. – С. 27. 31.

² Наулко, В. И. Национальный состав населения Украинской РСР по материалам переписей населения [Текст] / В. И. Наулко. – М.: Наука, 1964. – 42 с.

³ О численности и составе населения города Харькова по данным Всесоюзной переписи населения на 12 января 1989 года [Текст] // Красное знамя. – Х., 1990. – 12 июня (№ 110). – С. 1.

⁴ Украинская ССР. Экономические районы [Текст] / авт. кол.: В. Н. Кальченко и др. – М.: Наука, 1972. – С. 224.

Аналіз даних перепису населення 1989 р. свідчить, що 74% усього населення міста вважали рідною мову своєї національності¹. Серед представників національностей, які мали сім'ю, був характерним перехід з рідної мови на російську. Так, абсолютна більшість євреїв, німців, греків, білорусів вважали рідною мовою російську².

Щодо етнічних меншин, то найбільшою за складом на території Харківської області (після російської) протягом всього досліджуваного періоду була єврейська. Так, на 1959 р. євреї становили 3,34%, у 1970 р. – 2,7%, у 1979 р. – 2,1%, а в 1989 р. їх чисельність зменшилася до 1,54%³. У м. Харкові на 1979 р. їх чисельність становила 62,8 тис., або 4,4%, а в 1989 р. – 47,8 тис. осіб, або 3,0%. Щодо білорусів, то їх чисельність на Харківщині в 1959 р. становила 11,8 тис. осіб (0,5%), у 1970 р. – 17,5 тис. (0,6%), на 1979 р. вона збільшилася до 19,7 тис. (0,7%), а у 1989 р. до - 22,9 тис. осіб (0,7%)⁴. У м. Харкові в 1979 р. білорусів було 101,7 тис. осіб (0,7%), у 1989 р. - 119 тис. (0,7%)⁵.

Таким чином, в період за 1959 - 1989 рр. чисельність євреїв суттєво зменшилася – на 41,92% (35,3 тис. осіб), а чисельність білорусів збільшилася майже вдвічі - на 94,07% (11,1 тис. осіб).

На початку 1990-х років у Харкові значно зросла чисельність представників кавказьких народів, що було частково пов'язано з наслідками грузино- абхазького та вірмено-азербайджанського збройних конфліктів. На посилення міграційних потоків впливало також загальне загострення соціально- економічного становища в країнах закавказького регіону.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду в національній структурі населення Харкова відбуваються значні зміни. Продовжується кількісне збільшення українців, котрі залишаються найбільшою етнічною групою, та росіян (друга за чисельністю група), кількість євреїв істотно зменшується, що пояснюється масовим

¹ О численности и составе населения города Харькова по данным Всесоюзной переписи населения на 12 января 1989 года. – С. 2.

² Там само. – С. 3.

³ Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. [Текст]: стат. сб. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 53.

⁴ Население Харьковской области – по данным Всесоюзной переписи населения 1979. – С. 36

⁵ Відомості Верховної Ради УРСР [Текст]. – № 20 (7 травня 1965 р.) – К.: Рад. Україна, 1965. – С 136.

відтоком єврейського населення за кордон. Разом з тим зростає представництво інших національних меншин: білорусів, вірмен, татар, азербайджанців, молдаван та ін. За районами міста вони були найбільше представлені у Держинському, Київському, Комінтернівському та Московському районах. Найбільша кількість єврейського населення зосереджувалась в елітних районах міста - Держинському та Київському, а росіян – в районах, де зосереджувалась основна промисловість Харкова¹ (див. додаток 3, С. 83).

Зміни, що відбулись в політичному житті країни наприкінці 1980-х - початку 90-х рр. та здобуття Україною прав державного суверенітету суттєво вплинули на зміну характеру етносоціальних процесів в регіоні. Відбувається процес трансформації національної та мовної ідентичності значної частини українського населення Харкова.

За масштабами урбанізації, швидкістю цього процесу, силою впливу на загальний хід соціально-економічного розвитку України Харківщині належить одне з важливіших місць. Серед основних чинників зростання населення Харкова можна назвати природний приріст населення, міграцію з села та зміни адміністративних меж міста.

Харкову, як великому, сучасному місту з розвинутим промисловим потенціалом, протягом ХХ ст. були властиві такі класичні урбанізаційні явища, як екстенсивне зростання населення міста (за рахунок розширення адміністративних кордонів), ліквідація різниці в рівні інфраструктури та складі населення між історичним центром міста та окраїнами, утворення агломерації тощо. Низький рівень життя, відсутність належної інфраструктури в сільській місцевості сприяли прискореному відтоку молоді до міста, що, в свою чергу, спричиняло зміни вікової структури, надмірне «старіння» сільського населення та нестачу робочої сили в селі.

На інтенсифікацію міграційної активності суттєво вплинув факт скасування у середині 1960-х років фактичного прикріплення селянина до місця проживання і можливість колгоспника одержати паспорт.

Протягом досліджуваного періоду в національній структурі населення

¹ Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 456.

Харкова відбуваються значні зміни. Продовжується тенденція до кількісного збільшення частки українського населення міста. Під впливом ідей національного суверенітету зростає рівень свідомості українського населення, що відображають дані переписів про тотожність для переважної кількості українців даних про національність та мову.

ВИСНОВКИ

Протягом досліджуваного періоду чільне місце в загальному зростанні кількості населення Харкова займав механічний приріст. Вирішальна роль в структурі самого механічного приросту належала міграції. Міграцію населення зумовлювали, перш за все: регульований набір робочої сили та прибуття молоді на навчання до вищих навчальних закладів та технікумів. Ці процеси були великою мірою обумовлені заходами по регулюванню притоку населення до Харкова, що проводились державою.

Основним джерелом поповнення населення Харкова в повоєнні роки було сільське та міське населення (переважно з периферії), що переселялося із Харківської, Сумської, Полтавської та інших областей України, а також з прикордонних областей Росії. Відтік населення був спрямований до Донецької, Луганської, Дніпропетровської та Запорізької областей. З цими районами пов'язувалось від 1/2 до 2/3 міграційних потоків. Внутрішньо-регіональні міграції відігравали важливу роль у перерозподілі населення, особливо працездатного віку. Міжрегіональні переміщення носили частіше економічний характер та базувалися на переміщенні населення з менш розвинутих регіонів України.

Одним з основних показників механічного приросту населення Харківщини, як регіону з великою концентрацією навчальних закладів, була (і залишається дотепер) навчальна міграція. Характерною рисою навчальної міграції на територію Харківського регіону завжди була висока питома вага молоді, орієнтованої на навчання у вищих та спеціальних середніх навчальних закладах.

На початку 1960-х рр. на великих промислових підприємствах Харкова переважна кількість працівників мала початкову освіту, або від 7 до 9 класів, незначну частину становили працівники з середньою загальною та середньою спеціальною освітою і найменш чисельними були працівники з вищою освітою. Все це змушувало керівників промислових підприємств, активізувати роботу з підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, продовжувати діяльність на підприємствах курсів з підготовки до ВНЗ та середніх спеціальних закладів. Зміни

чисельності населення, подальший розвиток виробництва, нових галузей науки і техніки потребували збільшення кваліфікованих кадрів, а це, в свою чергу, впливало на інтенсивність міграції до навчальних закладів великих промислових центрів України, в тому числі до Харкова.

Важливе місце в формуванні трудових ресурсів Харкова займала маятникова міграція - щоденний приїзд людей з приміської зони до міста. Така міграція має як позитивні, так і негативні риси. До позитивних слід віднести: по- перше, вплив цього явища на забезпечення повної зайнятості трудових ресурсів; по-друге, поповнення великих індустріальних центрів України, зокрема таких, як Харків, робочою силою; по-третє, підвищення ефективності використання сконцентрованих у містах кваліфікованих робочих кадрів, за рахунок залучення робітників більш низької кваліфікації; по-четверте, розширення зони впливу великих міст - центрів матеріальної і духовної культури. До негативних рис маятничкової міграції належать значні витрати невиробничого часу для поїздок на роботу, а також пов'язане з цим виділення містом великих коштів на організацію транспортного обслуговування.

Громадяни, що прибували на роботу до Харкова не лише заповнювали дефіцит у робочій силі міста, а й поповнювали групи робітників з відносно нижчою кваліфікацією, виконуючи роль органічного елемента економічно активної частини населення міста у вирішенні його господарських завдань.

Організована міграція включала в себе оргнабори робочої сили, переселення сільського населення до міста, розподіл спеціалістів після здобуття освіти, переведення на інше місце роботи, мобілізацію і демобілізацію з армії тощо.

Як великому, сучасному місту з розвинутим промисловим потенціалом, Харкову протягом XX ст. були властиві такі класичні урбанізаційні явища, як екстенсивне зростання населення міста (за рахунок розширення адміністративних кордонів), ліквідація різниці в рівні інфраструктури та складі населення між історичним центром міста та окраїнами, утворення агломерації тощо.

Кількість наявного населення Харкова в 1989 р. у порівнянні з 1959 р. збільшилась у 1,7 рази, або на 169%. Особливо це характерно для промислових районів міста, зокрема у Московському районі – на 416,8%, Комінтернівському - на

320,7%, Фрунзенському – 222,5%, в Орджонікідзевському - на 195%. За кількісними та якісними показниками побутових умов, медичного, торгівельно-го обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста. Розходження в умовах життя, наявність у місті промислових підприємств, будівельних організацій, мережі культурно-побутових установ, зручних транспортних зв'язків приваблювали сільське населення в міста, що одночасно погіршувало демографічну ситуацію на селі.

За масштабами урбанізації, швидкістю цього процесу, силою впливу на загальний хід соціально-економічного розвитку України Харківщині належить одне з найважливіших місць. Серед основних чинників зростання населення Харкова можна назвати природний приріст населення, міграцію з села та зміни адміністративних меж міста.

Аналіз динаміки народжуваності та смертності населення дозволяє зробити висновок про стійку тенденцію до зменшення природного приросту і появи в окремих районах міста від'ємного приросту. Цей процес посилювався з розпадом СРСР і входженням України в смугу економічної кризи, політичної нестабільності й різкого зниження рівня життя.

Етнічний склад населення Харкова характеризувався традиційною для міста перевагою трьох національностей: українців, росіян та євреїв. Інші національності складали незначний відсоток. На кінець 1980-х років українців нараховувалося 50,4%, росіян - 43,6%, євреїв - 3,0%, інших національностей - 3,0%. Більша частина населення міста розмовляла російською мовою. Масове заселення росіянами Харкова слугувало одним із головних засобів його обрусіння.

Протягом досліджуваного періоду в національній структурі населення Харкова відбуваються значні зміни. Продовжується кількісне збільшення українців, котрі залишаються найбільшою етнічною групою, та росіян (друга за чисельністю група), кількість євреїв істотно зменшується. Разом з тим зростає представництво інших національних меншин: білорусів, вірмен, татар, азербайджанців, молдаван та ін. Зміни, що відбулись в політичному житті країни наприкінці 1980-х - початку 90-х рр. та здобуття Україною прав державного суверенітету суттєво вплинули на зміну

характеру етносоціальних процесів в регіоні. Відбувається процес трансформації національної та мовної ідентичності значної частини населення Харкова.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відомості Верховної Ради УРСР [Текст]. – № 20 (7 травня 1965 р.) – К.: Рад. Україна, 1965. – 384 с.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР [Текст] / Госстатиздат ЦСУ СССР. – М.: Статистика, 1963. – 197 с.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей и национальных округов [Текст] / ЦСУ при Совете Министров СССР. – М.: Статистика, 1974. – 452 с.
4. Народне господарство Української РСР в 1969 році [Текст]: стат. щорічник / ЦСУ УРСР. – К.: Техніка, 1970. – 611 с.
5. Народне господарство Української РСР [Текст]: стат. щорічник. – К.: Статистика, 1972. – 547 с.
6. Народне господарство Української РСР в 1990 році [Текст]: стат. щорічник. – К.: Техніка, 1991. – 547 с.
7. Народне господарство України в 1991 р. [Текст]: стат. щорічник. – К.: Техніка, 1992. – 468 с.
8. Народне господарство Харківської області [Текст]: стат. зб. – Х.: Статистика, 1965 – 124 с.
9. Народное хозяйство Украинской ССР [Текст]: стат. ежегодник. – К.: Статистика, 1982. – 382 с.
10. Народное хозяйство Украинской ССР [Текст]: юбил. стат. ежегодник. – К.: Статистика, 1987. – 463 с.
11. Население Харьковской области - по данным Всесоюзной переписи населения 1989 [Текст]: стат. сб. / ЦСУ УССР, Харьк. стат. управление Харьк. обл. – Х.: Статистика, 1990. – 48 с.
12. Население Харьковской области - по данным Всесоюзной переписи населения 1979 [Текст]: стат. сб. / ЦСУ УССР, Харьк. стат. управление Харьк. обл. – Х.: Статистика, 1980. – 68 с.

13. Населення України 1992 р. [Текст]: демогр. щорічник. – К.: Техніка, 1993. – 237 с.
14. Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. [Текст]: стат. сб. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 160 с.
15. Об организации подготовительных отделений при высших учебных заведениях: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 августа 1969 г. № 681 [Текст] // Высшая школа: сб. осн. постановлений, приказов и инструкций / сост. Е. И. Войленко и др. – М., 1978. – Ч. 1. – С. 108 – 109.
16. Об участии промышленных предприятий, совхозов, колхозов в комплектовании вузов и техникумов и в подготовке специалистов для своих предприятий: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 18 сентября 1959 г. № 1099 [Текст] // Высшая школа: сб. осн. постановлений, приказов и инструкций / сост. Е. И. Войленко и др. – М., 1978. – Ч. 1. – С. 87.
17. Про затвердження умов прийому на підготовчі відділення при вищих навчальних закладах України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0139-93>.
18. Про порядок проведення організованого набору робітників в Українській РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР, 16 травня 1953 р. № 1010 [Текст] // Хронологічне зібрання Законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К., 1963. – Т. 3. – С. 173.
19. Статистичний щорічник України за 1996 рік [Текст] / Колект. автор.: О. Г. Осауленко, В. А. Головка. – К.: Техніка, 1997. – 645 с.
20. Харків у цифрах і фактах [Текст]: довід. – Х.: Прапор, 1967. – 199 с.
21. Харків. 350 років [Текст]: стат. зб./ М. Л. Чмихало, О. Г. Мамонтов та ін. – Х.: Фактор-Друк, 2004. – 293 с.
22. Харківщина за 50 років [Текст]: стат. зб. – Х.: Статистика, 1967. – 275 с.
23. Алферов, И. А. Формирование городской среды (на примере Харькова) [Текст] / И. А. Алферов, В. Л. Антонов, Р. З. Любарский. – М.: Стройиздат, 1977. – 102 с.
24. Алфьоров, М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939 – 1959 рр.: автореф. дис. . . канд. іст. наук: спец. №

- 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Алфьоров Микола Анатолійович. – Донецьк, 2007. – 19 с.
25. Баран, В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) [Текст] / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Наук, думка, 1999. – 304 с.
 26. Белый, А. В. Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области [Текст] / А. В. Белый, В. П. Благов, Л. Г. Панасенко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 105-110.
 27. Біблік, В. В. Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе [Текст] / В. В. Біблік. – Х.: Прапор, 2008. – 260 с.
 28. Бляхман, Л. С. Движение рабочей силы на промышленных предприятиях [Текст] / Л. С. Бляхман, А. Г. Здравомылов. – М.: Мысль, 1965. – 147 с.
 29. Богорад, Д. И. Основные проблемы расселения в Донецко-Приднепровском экономическом районе [Текст] / Д. И. Богорад // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – 183 с.
 30. Бондар, Г. А. Міграція сільського населення до Львова в 50 – 80-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Бондар Ганна Анатоліївна. – Львів, 2007. – 19 с.
 31. Бреев, Б. Д. Подвижность населения и трудовых ресурсов [Текст] / Б. Д. Бреев // Экономические науки. – 1982. – № 5. – С. 32 – 39.
 32. Быстриченко, А. В. ХПЗ – Завод им. Малышева, 1895–1995: Краткая история развития [Текст] / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольский, А. П. Дроботенко и др. – Х.: Прапор, 1995. – 792 с.
 33. Вечканов, Г. С. Миграция трудовых ресурсов в СССР.: Полит.-экон. аспект [Текст] / Г. С. Вечканов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. – 143 с.
 34. Вишневский, А. Г. Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации [Текст] / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорада. – К., 1966. – С. 62 – 73.
 35. Вишневский, А. Г. Понятие и границы городских агломераций [Текст] / А. Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И.

Богорад. – К., 1966. – С. 26 – 37.

36. Власенко, Г. Е. Живой трудовой железобетонный [Текст] / Г. Е. Власенко. – Х.: Прапор, 1964. – 128 с.
37. Волков, А. Г. Воспроизводство населения СССР [Текст] / А. Г. Волков, А. Г. Вишневский. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 303 с.
38. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов [Текст] / под общ. ред. Н. П. Федоренко. – М.: Наука, 1976. – 300 с.
39. Вронська, Т. В. Радянська паспортна система [Текст] / Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33 – 44; № 4. – С. 3 – 15.
40. Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот» [Текст] / Коллект. Автор. – Х., 1975. – 261 с.
41. Голуб, Л. А. Районная планировка ближайшего окружения крупнейшего города (на примере Харьковского р-на Харьковской области) [Текст] / Л. А. Голуб, А. А. Чайченко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 111 – 115.
42. Гольц, Г. А. Маятниковая миграция населения в районах больших городов [Текст] / Г. А. Гольц, В. Н. Филина. – М.:, 1984. – 28 с.
43. Гомон, М. Л. Дороги життя. Спогади і роздуми [Текст] / М. Л. Гомон. – Балаклія: Балдрук, 2008. – 244 с.
44. Гудзенко, Ф. А. Шефська допомога промислових підприємств Харкова колгоспному селу за нових умов [Текст] / Ф. А. Гудзенко // Вісник Харківського політехнічного інституту. – 1967. – № 21. Сер.: Історія КПРС. – Вип. 2. – С. 77 – 82.
45. Давидович, В. Г. О взаимосвязанном расселении в городских агломерациях [Текст] / В. Г. Давидович // Градостроительство и районная планировка: сб. ст. / под ред. Д. И. Валентей. – К., 1967. – С. 32 – 35.
46. Данилевич, В. Г. Некоторые проблемы трудовых ресурсов на современном этапе развития народного хозяйства СССР [Текст] / В. Г. Данилевич, В. П. Редин, О. Д. Якушев // Вестник Харьковского университета. – 1978. – № 173. – Вып. 9. – С.

102- 104.

47. Демографическое развитие Украинской ССР (1959 - 1970 гг.) [Текст] / редкол.: В. С. Жученко [и др.]. – К.: Наук, думка, 1977. – 221 с.
48. Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979 гг.) [Текст] / сост. В. С. Стешенко и др. – К.: Наук, думка, 1987. – 256 с.
49. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, напрями протидії [Текст] / за ред. В. Стешенка. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 558 с.
50. Загребська, А. Ф. Про міграцію, зумовлену підвищенням освітнього рівня населення і трудових ресурсів (на прикладі Української РСР) / А. Ф. Загребська [Текст] // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип. 4. – С. 99 – 114.
51. Зайончковская, Ж. А. Демографическая ситуация и расселение [Текст] / Ж. А. Зайончковская. – М.: Наука, 1991. – 132 с.
52. Зарихта, Т. Р. Рациональное использование трудовых ресурсов молодежи [Текст] / Т. Р. Зарихта, И. Н. Назимов. – М.: Экономика, 1970. – 224 с.
53. Заславская, Т. И. Миграция населения между городом и селом [Текст] / Т. И. Заславская, Л. В. Корель // Социологические исследования. 1981. – № 3. – С. 42-52.
54. Заславська, Т. І. Процеси міграції і їх регулювання в соціалістичному суспільстві [Текст] / Т. І. Заславська, Л. Л. Рибаківський // Социологические исследования. – 1976. – № 1. – С. 56 – 65.
55. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 9 [Текст] / авт. кол.: Ю. Ю. Кондуфор и др. – К.: Наукова думка, 1985. – 584 с.
56. Иванов, С. Ю. Міграція сільського населення до Харкова у 1960 – 1980 рр. [Текст] / С. Ю. Иванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків ХНУ імені В Н Каразіна, 2009. – Вып. 12. – С. 232 – 242.
57. Історія міст і сіл Української РСР Харківська область [Текст] / авт. коло П. Т. Тронько та ін. – К.: Наук, думка, 1978. – 667 с.
58. Історія міста Харкова ХХ століття [Текст] / авт. кол.: О. М. Ярмиш та ін. Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004 – 686 с.

59. Калініченко, В. В. Історія України. Ч. 3. 1917– 2003 [Текст] / В. В. Калініченко, І. К. Рибалка. – Х.: ХНУ ім. В Н Каразіна, 2004. – 628 с
60. Колосов, В. А. Российско-украинская граница: социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) [Текст] / В. А. Колосов, О. И. Вендина // Миграция и приграничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина сб науч тр под общ ред. С. И. Пирожкова. – К., 2002. – С. 21 – 46.
61. Корель, Л. В. Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации [Текст] / Л. В. Корель. – Новосибирск Наука, 1982. – 192 с.
62. Котигоренко, В. О. Зміни етнічного складу населення України (друга половина ХХ ст.) [Текст] / В. О. Котигоренко // Історія України. – 1999. – № 31– 32.
63. Кравченко, Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст [Текст], пер. з англ. / Б. Кравченко. - К.. Основа, 1997. – 423 с.
64. Куделко, С. М Харьков: Хроника столетий [Текст] / С. М. Куделко, Л. Тарасова. – Х.: САГА, 2010. – 394 с.
65. Кудлай, В. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і подальший розвиток промисловості у післявоєнний період [Текст] / В. С Кудлай. К.. Наук, думка, 1965. – 296 с.
66. Курман, М. В. Актуальные вопросы демографии. Демографические процессы в СССР в послевоенный период [Текст] / В. М Курман. – М.: ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР, 1976. – 220 с.
67. Курман, М. В. Население большого социалистического города [Текст] / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М.: Статистика, 1968. – 200 с.
68. Курман, М. В. О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации [Текст] / М. В. Курман, А. Г. Вишневский // Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. – М., 1968. – Вып. 3. – С. 157 – 163.
69. Лагутцева, Л.Р. Новые жилые массивы Харькова [Текст] / Л. Р. Лагутцева // Жилищное строительство. – 1968. – № 7. – С. 12 – 17.
70. Лиходед, В. Н Маятникова миграция сельского населения в СССР в 1965 – 1975

- гг. [Текст] / В. Н. Лиходед // Региональные демографические исследования: сб. науч. тр. – Ташкент, 1978. – № 548. – С. 63 – 70.
71. Малиновська, О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні [Текст] / О. Малиновська. – К.: НІСД, 1997. – 69 с.
 72. Моисеенко, В. М. Территориальное движение населения: Характеристика и проблемы управления [Текст] / В. М. Моисеенко. – М.: Мысль, 1985. – 120 с.
 73. Наулко, В. И. Национальный состав населения Украинской РСР по материалам переписей населения [Текст] / В. И. Наулко. – М.: Наука, 1964. – 48 с.
 74. Наулко, В. И. Развитие межэтнических связей на Украине [Текст] / В. И. Наулко. – К.: Наук, думка, 1975. – 276 с.
 75. Наулко, В. І. Етнічний склад населення Української РСР: стат.-картогр. дослідж. [Текст] / В. І. Наулко. – К.: Наук, думка, 1965. – 135 с.
 76. О численности и составе населения города Харькова по данным Всесоюзной переписи населения на 12 января 1989 года [Текст] // Красное знамя. – Х., 1990. – 12 июня (№ 110). – С. 1 – 3.
 77. Окладной, Г. М. Очерки по истории развития советского Харькова [Текст] / Г. М. Окладной. – Х.: Прапор, 1956. – 209 с.
 78. Оникиенко, В. В. Миграция в экономических районах УССР [Текст] / В. В. Оникиенко, Е. А. Янковская, А. И. Доценко // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов: сб. ст. / сост. Д. И. Валентей. - М., 1970. – С. 78 – 84.
 79. Панасенко, Л. Г. Территориальный анализ маятниковых миграций Харьковской городской агломерации [Текст] / Л. Г. Панасенко, В. А. Сухоруков // Вестник Харьковского университета. – 1978 – № 173. Сер.: Геология и география Левобережной Украины. – Вып. 9. – С. 109 – 112.
 80. Перковський, А. П. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. [Текст] / А. П. Перковський, С. І. Пирожкова // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15 – 23.
 81. Прибиткова, І. Демографічний розвиток України у 1990-х роках [Текст] / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 75 – 79.
 82. Прибиткова, І. М. Основи демографії: посіб. для студ. гуманіт. і сусп. ф-тів

- вищих навч. закл. [Текст] / І. М. Прибиткова. – К.: Арт Ек, 1995. – 256 с.
83. Про національний склад населення Харківської області [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1990. – 22 лип. (№ 139). – С. 3.
 84. Професори Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [Текст]: довід. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 372 с.
 85. Пятаков, Г. Миграционная подвижность рабочей силы [Текст] / Г. Пятаков // Экономические науки. – М., 1975. – № 2. – С. 79 – 83.
 86. Рибалка, І. К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління [Текст] / І. К. Рибалка. – Х.: Основа, 1999. – 200 с.
 87. Романцов, В. О. Населення України і його рідна мова за часів Радянської влади та незалежності (XX – поч. XXI ст.) [Текст] / В. О. Романцов. - К.: Вища пік., 2008. – 184 с.
 88. Романцов, В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945 – 1990 рр. [Текст] // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 34 – 46.
 89. Рыбаковский, Л. Л. Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика [Текст] / Л. Л. Рыбаковский; отв. ред. Т. И. Заславская. – М.: Наука, 1987. – 200 с.
 90. Скляр, В. М. Етнічний склад населення України 1959 - 1989 рр.: етномовні наслідки зросійщення [Текст] / В. М. Скляр. – К.: Просвіта, 2008. – 391 с.
 91. Скляр, В. М. Етнодемографічні процеси в Харківській області 1959 – 2001 рр. [Текст] / В. М. Скляр // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького / Укр. вид. спілка. – К., 2003. – С. 215 – 235.
 92. Солошко, Д. П. Трудовий шлях колективу ХТЗ. [Текст] / Д. П. Солошко, Г. І. Макєсваа. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 143 с.
 93. Сонин, А. Я. Воспроизводство рабочей силы и баланс труда [Текст] / А. Я. Сонин. – М.: Госполитиздат, 1959. – 368 с.
 94. Старостенко, А. Г. О некоторых проблемах управления миграционными процессами [Текст] / А. Г. Старостенко // Вопросы научного коммунизма. – 1980. – Вып 45. – С. 107 – 112.
 95. Старостенко, А. Г. Територіальні відмінності демографічних процесів у висо-

- коурбанізованих регіонах [Текст] / А. Г. Старостенко // Економіка України. – 1992. – № 2. – С. 68 – 71.
96. Субботіна, І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. за даними переписів населення 1959 – 2001 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Субботіна Інга Володимирівна. – Чернігів, 2008. – 19 с.
 97. Суворова, И. П. Региональные особенности воспроизводства и использования трудовых ресурсов [Текст] / И. П. Суворова, Г. А. Евдокимова, Т. С. Клебанова, А. Д. Олейник. – К.: Наук, думка, 1982. – 168 с.
 98. Тимченко, С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХ ст. [Текст] / С. М. Тимченко, М. В. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Д., 1997. – Вип. 2. - С. 169 – 177.
 99. Тимчук, Н. Ф. Особенности расселения в пригородных районах средних городов УССР [Текст] / Н. Ф. Тимчук // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорад. – К., 1966. – С. 86 – 93.
 100. Титов, В. Н. Харьковщина накануне сорокалетия Великого Октября [Текст] / А. Н. Титов. – Х.: Прапор, 1957. – 62 с.
 101. Товкун, В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959 – 1963 рр. [Текст] / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 49 – 56.
 102. Трифонова, З. Региональные центры - фокус учебных миграций [Текст] / З. Трифонова, Н. Николенко // Миграция в зеркале стран СНГ (молодежный ракурс) / Под ред. И. Молодиковой. – М., 2006. – С. 169 – 186.
 103. Украинская ССР. Экономические районы [Текст] / авт. кол.: В. Н. Кальченко и др. – М.: Наука, 1972. – 315 с.
 104. Фомин, И. А. Расселение трудящихся в крупном городе и пригородной зоне (на примере городов УССР) [Текст] / И. А. Фомин // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорад. – К., 1966. – С. 50 – 61.
 105. Харків - 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку [Текст]: іст.-етногр. огляд /

- заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 319с.
106. Харків багатонаціональний: зб. ст. [Текст] / уклад. В. М. Духопельников та ін. – Х.: ВРЦГОИ, 2004. – 256 с.
107. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років [Текст] /В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
108. Харківщина за 50 років [Текст]: стат. зб. – Х.: Статистика, 1967. – 275 с.
109. Харьковская область [Текст] / А. П. Голиков, А. Л. Сидоренко, А. В. Гриценко и др. – Х.: Оригинал, 1993. – 128 с.
110. Харьковский паровозный завод (ХПЗ) – Завод имени Малышева. 1895 – 1995: краткая история развития [Текст] / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольский, А. П. Дроботенко. – Х.: Прапор, 1995. – 702 с.
111. Харьковский политехнический институт (1885–1985 гг.). История развития / [Текст] отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Х.: Изд-во при ХГУ «Вища школа», 1985. – 223с.
112. Харьковский станкостроительный: Очерк истории Харьковского станкостроительного завода им. С. В. Косиора (1930– 1967 гг.) [Текст] / авт. кол.: А. А. Воскресенский и др. – Х.: Прапор, 1968 – 233 с.
113. Харьковщина за 50 лет Советской власти. Цифры и факты [Текст]. – Х.: Прапор, 1967. – 70 с.
114. Хомра, О. У. Українсько-російське прикордоння в міграційному вимірі / О. У. Хомра [Текст] // Проблеми міграції. – 2001 – № 3 (17) – С. 28 – 41.
115. Хорев, Б. С. Житель села - работник города [Текст] / Б. С. Хорев, В. Н. Лиходед. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 94 с.
116. Хорев, Б. С. Проблемы городов [Текст] / Б. С. Хорев. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.
117. Христюк, Н. М. Транспорт в системе мест Харьковской агломерации [Текст] / Н. М. Христюк, Р. Э. Любарский // Градостроительство. Вопросы расселения: сб. ст. / под ред. Д. И. Богорад. – К., 1966. – С. 73 – 79.
118. Чеботарьов, В. І. Вихованці підготовчого відділення [Текст] / В. І. Чеботарьов // Харківський університет. – 2009. – 28 квіт. – С. 3.

119. Чорний, С. М. Національний склад населення України в ХХ ст. [Текст]: довід. / В. М. Чорний. – К.: Техніка, 2001. – 88 с.
120. Шульга, М. Еміграція євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні / М. Шульга, Н. Панина, Є. Головах, Й. Зісельс [Текст] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 73 – 79.
121. Якуба, Е. А. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов [Текст] / Е. А. Якуба. – М.: Статистика, 1976. – 300 с.
122. Янковская, Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов [Текст] / Е. А. Янковская; АН УССР, Совет по изучению производит. сил УССР – К.: Наук. думка, 1978. – 132 с.
123. Ягценко, А. П. Харків'яни: хто вони? [Текст] / А. П. Ященко. – Х.: Прапор, 2004. – 240 с.

Додаток 1

Природний та механічний приріст населення Харкова за період 1959 - 1991 рр.
(тис. осіб)

Роки	Всього населення	Загальний приріст населення	Природний приріст населення	Механічний приріст населення
1959	952,6	234,4	108,4	126,0
1970	1222,9	270,3	96,5	173,8
1979	1443,8	220,9	64,7	156,2
1989	1610,0	166,2	53,5	112,7
1991	1623,0	13,0	12,3	0,7
За весь період		1430,7	562,8	867,9

Таблицю складено на основі даних: Харьков. Краткая справочная книга. – Х.: Прапор, 1976. – С. 45 – 53; Народне господарство Української РСР. 1990 р. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1991. – С. 25.

Додаток 2

Чисельність населення України (тис. осіб)

	1959	1970	1979	1989
Вінницька	2142,0	2131,9	2039,1	1920,8
Волинська	890,5	974,5	1015,6	1058,4
Житомирська	1603,6	1626,6	1593,6	1537,6
Закарпатська	920,2	1056,8	1155,8	1245,6
Івано-Франківська	1094,6	1249,3	1326,7	1413,2
Київ	1104,3	1631,9	2120,1	2572,2
Київська	1719,1	1834,0	1925,2	1934,4
Львівська	2107,9	2428,9	2569,4	2727,4
Рівненська	926,2	1047,6	1117,7	1164,2
Тернопільська	1085,6	1152,7	1162,1	1164,0
Хмельницька	1611,4	1615,4	1556,0	1521,6
Черкаська	1503,3	1535,0	1545,2	1527,4
Чернівецька	774,1	844,9	896,5	940,8
Чернігівська	1553,8	1559,9	1498,8	1412,8
<i>Південно-Західний</i>	19036,5	20689,3	21521,9	22140,3
Дніпропетровська	2704,8	3343,0	3638,9	3869,9
Донецька	4262,0	4892,0	5150,2	5311,8
Запорізька	1463,8	1747,7	1949,7	2074,0
Кіровоградська	1217,9	1259,4	1241,4	1228,1
Луганська	2452,2	2750,6	2787,6	2857,0
Полтавська	1631,7	1706,2	1741,4	1748,7
Сумська	1513,7	1504,7	1464,9	1427,5
Харківська	2520,1	2826,1	3039,8	2174,7

<i>Донецько-Придніпровський</i>	17766,2	20056,6	21013,9	21691,7
Кримська	1201,5	1813,5	2135,9	2430,5
Миколаївська	1013,8	1148,1	1243,4	1328,3
Одеська	2026,8	2389,0	2527,9	2624,2
Херсонська	824,2	1030,0	1166,3	1237,0
<i>Південний</i>	5066,3	6380,6	7073,5	7620,0
<i>Україна</i>	41869,0	47126,5	49609,3	51452,0

Додаток підготовлений за статистичними даними переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госиздат, 1963. – С. 168 – 178.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР. – М.: Статистика, 1973. – С. 152 – 190.; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984. – С. 102 – 107; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 78 – 86.

Додаток 3

Кількість наявного населення м. Харкова за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр. по районах міста

	1959 р. (тис. осіб)	1970 р. (тис. осіб)	1979 р. (тис. осіб)	1989 р. (тис. осіб)	Відсоток 1970 р. до 1959 р., %	Відсоток 1979 р. до 1970 р., %	Відсоток 1989 р. до 1979 р., %	Відсоток 1989 р. до 1959 р., %
Харків	952,6	1222,9	1443,8	1610,0	128,4	118,1	111,5	169,0
у т.ч. райони:								
Дзержинський	119,4	174,7	180,9	259,6	146,3	103,5	143,5	217,4
Київський	159,6	156,7	167,0	173,0	98,2	106,6	103,6	109,4
Комінтернівський	55,0	156,2	166,6	176,4	284,2	106,6	105,9	320,7
Ленінський	119,5	113,9	107,9	117,1	95,3	94,7	108,5	98,0
Московський	79,8	106,9	326,9	332,6	134,0	305,8	101,7	416,8
Жовтневий	131,5	127,0	118,4	117,5	96,6	93,2	99,2	89,4
Орджонікідзівський	80,7	128,4	126,9	158,0	159,1	98,8	124,5	195,8
Фрунзенський	75,5	141,0	138,9	168,0	186,8	98,5	120,9	222,5
Червонозаводський	131,6	118,1	110,3	107,8	89,7	93,4	97,7	81,9

Таблицю підготовлено на основі статистичних даних: Харків – статистичний збірник до 350-річчя. – Х., 2004. – С. 193.

Додаток 4

Склад постійного населення Харкова і районів міста за більшістю національностей на 12 січня 1989 р.

	Все насе- лення, тис. осіб	у тому числі						
		українці, тис. / %	росіяни, тис. / %	євреї, тис. / %	білоруси, тис. / %	вірмени, тис. / %	татари, тис. / %	інші, тис. / %
Харків	1594,0	803,0/50,4	695,1/43,6	47,9/3,0	12,0/0,7	6,0/0,4	4,6/0,3	25,4/1,6
у т.ч. райони:					■ V			
Дзержинський	256,1	118,1	116,5	12,0	2,3	1,1	1,0	5,1
Київський	171,3	86,6	72,7	6,7	1,2	0,7	0,4	3,0
Комінтернівський	177,8	87,4	79,4	5,7	1,2	0,7	0,5	2,9
Ленінський	108,7	56,8	46,8	1,8	0,9	0,4	0,5	1,5
Московський	329,3	168,7	142,5	9,4	2,3	1,1	0,9	4,4
Жовтневий	117,4	66,0	45,6	1,7	0,9	0,6	0,4	2,2
Орджонікідзівський	157,8	78,3	73,2	2,0	1,2	0,3	0,2	2,6
Фрунзенський	167,1	83,9	73,4	5,3	1,2	0,6	0,5	2,2
Червонозаводськи й	108,5	57,2	45,0	3,3	0,8	0,5	0,2	1,5

Харків. Статистичний збірник до 350-річчя. – Х.: Фактор-друк, 2004. – С. 204.

**Динаміка чисельності наявного населення Харкова і Харківської областей
1959 - 1989 рр. (тис. осіб)**

Рік	Харківська область			Місто
	Все населення (тис. чол.)	Міське населення (тис. чол.)	Сільське населення (тис. чол.)	Харків (тис. чол.)
1959	2520,1	1573,7	946,4	952,6
1970	2826,1	1958,2	867,9	1222,9
1979	3055,7	2292,7	763	1443,8
1989	3197,2	2513	684,2	1610
1991	3194,8	2524,6	670,2	1620

Додаток підготовлений за статистичними даними: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Укр. ССР. – М.: Госиздат, 1963. – С. 180, 186, 174; Население Харьковской области по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. Статистическое управление Харьковской обл. – Х., 1980. – С. 3; Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989 – 2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. Ч. I. – К., 2006. – С. 39.

Додаток №6.

Національний склад найчисельніших груп населення м.Харкова

Національ- ність	1959 р.		1979 р.		1989 р.	
	постійне насе	% до всього	постійне насе	% до всього	постійне насе	% до всього
Українці	452,4	48,4	709,0	49,6	803,0	50,4
Росіяни	377,1	40,4	623,7	43,6	695,1	43,6
Євреї	81,5	8,7	62,8	4,4	47,9	3,0
Інші	23,1	2,5	35,0	2,4	48,0	3,0
Всього	934,1	100,0	1430,5	100,0	1594,0	100,0

Таблицю підготовлено за статистичними даними: Население Харьковской области по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. Статистическое управление Харьковской области. – Х., 1980. – С. 36; Курман, М. В., Лебединский, И. В. Население большого социалистического города. – М.: Статистика, 1968. – С. 122; Харків – статистичний збірник до 350-річчя. – Х.: Фактор-Друк, 2004. – С. 204.

РЕЗЮМЕ

Задерей А.В. Изменения численности населения Харькова (конец 1950-х - начало 1990-х гг.)

Дипломная работа посвящена проблемам изучения особенностей процессов демографического развития (механического и естественного прироста населения) города Харькова в период с конца 1950-х по начало 90-х гг. В работе на основе значительного статистического материала рассматриваются проблемы трудовой и учебной миграции, а также - особенности организованной и стихийной миграции в регионе. Значительное внимание уделяется процессам урбанизации Харькова и создания городской агломерации, анализируется национальный состав населения Харькова, а также его половно-возрастная структура.

Ключевые слова: естественный и механический прирост, миграция, урбанизация, агломерация, население.

SUMMARY

Alina Zaderey Changes in the Number of Kharkiv Population (late 1950-s – early 1990-s)

The diploma paper deals with the problems of research of peculiarities of demographic development process (mechanic and natural increase of population) of Kharkiv in the period of late 1950-s up to early 1990-s. Problems of labour and education migration as well as peculiarities of organized and spontaneous one of the region are dealt with on the basis of considerable statistic material. Great attention is paid to the process of urbanization of Kharkiv and formation of urban agglomeration, national composition of Kharkiv population as well as its sexual-aged structure being analyzed.

Key words: natural and mechanic increase, migration, urbanization, agglomeration, population.

